Culture of Place Conservation & Regeneration, 2026; 1 (1): 31-60

Culture of Place Conservation & Regeneration

DOI : https://dx.doi.org/10.66224/cpcr.2026.1007

Original Paper Open Access

From Ashes to the Future: A Relational Framework for War Heritage Conservation and Reconstruction Governance in Iran

Seyed Ehsan Mirhashemi Routeh[1]*

1. PhD Graduate in Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran

Received: 2026/08/13 Accepted: 2026/09/28

Abstract

Given the increasing vulnerability of cultural heritage during recent armed conflicts and wars in Iran, the protection of war heritage has become one of the fundamental challenges of cultural heritage management. Despite the development of international literature on authenticity, collective memory, local community participation, and post-war reconstruction, these concepts have not yet been integrated into a coherent framework for the protection of war heritage in Iran. Consequently, post-war interventions have predominantly focused on physical reconstruction, while the cultural, social, identity-related, and value-based dimensions of war heritage have received less attention. This gap highlights the need for a comprehensive framework appropriate to Iran's conditions. The present study seeks to answer how an integrated framework for the protection of Iran's war heritage can be formulated by drawing on contemporary theoretical foundations of post-conflict heritage protection. Accordingly, the research aims to critically analyze the existing literature, identify the key dimensions influencing war heritage protection, explain their interrelationships, and provide a conceptual framework applicable to Iran's context. This qualitative study employs a critical-interpretive synthesis approach, drawing on purposive theoretical sampling of selected articles on heritage protection in conflict, authenticity, and post-war reconstruction. Based on this synthesis, the research's conceptual framework was developed. The findings indicate that effective protection of war heritage is not limited to the physical conservation of monuments; rather, it requires the integration of five substantive dimensions: heritage values, authenticity, collective memory, community participation, and sustainable reconstruction, linked through heritage governance as a cross-cutting coordinating mechanism.

Keywords:

War Heritage, Post-Conflict Heritage, Heritage Conservation, Authenticity, Collective Memory, Heritage Governance

* Corresponding Author: Ehsan.mirhashemi@iau.ac.ir

©2026 by the Authors.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

Introduction

Armed conflicts pose a profound threat to cultural heritage, not only through the physical destruction of buildings, sites, and cultural landscapes but also through the disruption of the social, cultural, and mnemonic relationships through which heritage acquires meaning. War heritage therefore cannot be understood merely as surviving or damaged physical fabric. Post-conflict safeguarding consequently cannot be reduced to repairing damaged structures or restoring them to a presumed pre-war condition. Recent heritage scholarship has increasingly emphasized authenticity, heritage values, collective memory, community participation, sustainable reconstruction, and governance. Yet these conceptual strands have largely developed in parallel rather than as components of a single relational framework. This issue is particularly relevant to Iran. Although Iran has experienced extensive war-related destruction, especially during the Iran–Iraq War, research on Iranian heritage has more frequently addressed historic-building conservation, urban reconstruction, or damage documentation than war heritage as an integrated field encompassing material, social, mnemonic, and governance dimensions. International conservation frameworks also cannot necessarily be transferred directly to Iran without considering its historical, cultural, institutional, and social context. Research on Iranian heritage conservation has identified institutional and participation challenges. The research gap therefore lies not simply in the absence of case studies but in the lack of an integrated conceptual framework connecting the principal dimensions of war heritage safeguarding while accounting for contextual differences. The study asks how contemporary post-conflict conservation approaches can be integrated into a coherent framework for Iran's war heritage. It aims to critically synthesize international scholarship, identify the principal dimensions of effective safeguarding, explain their relationships, and develop a conceptual framework situated in the Iranian context. Here, heritage in conflict refers to heritage exposed during armed conflict not only to physical damage but also to destruction, displacement, contestation over meaning and value, and symbolic appropriation. Post-conflict heritage refers to heritage and heritage-related processes during the transitional period following active hostilities, when documentation, protection, recovery, reconstruction, and the continuity or redefinition of heritage values and meanings become central.

Materials and Methods

This qualitative study employs Critical Interpretive Synthesis (CIS) rather than a conventional systematic review. CIS is appropriate for heterogeneous bodies of literature in which the objective is conceptual integration and critical theorization rather than statistical aggregation. Literature was identified through searches of Web of Science and Scopus covering 2004–2024. The search strategy used eight conceptual terms: War Heritage, Cultural Heritage in Conflict, Post-conflict Heritage Conservation, Post-war Reconstruction, Authenticity, Collective Memory, Community Participation, and Heritage Governance. Studies were selected when they addressed heritage conservation or reconstruction in post-war/post-conflict settings and provided theoretically or empirically extractable evidence relevant to at least one of six analytical questions concerning heritage values, authenticity, collective memory, community participation, sustainable reconstruction, and governance. Through supplementary searches to ensure geographical and methodological diversity, 15 studies were selected for the final conceptual synthesis. The selected studies underwent open coding, followed by axial categorization. Six initial codes were organized into five substantive dimensions and one cross-cutting mechanism. The framework was examined through comparative case illustrations involving Warsaw, Dresden, Mostar, Khorramshahr, and Aleppo. The analysis consequently treats these dimensions as interdependent rather than as independent criteria, allowing the synthesis to identify both points of convergence and tensions among competing conservation priorities. This relational reading is central to the proposed model and distinguishes it from approaches that address material repair, memory, participation, or governance separately. It also clarifies how the framework can guide subsequent empirical testing.

Results

The synthesis identified five substantive dimensions of war heritage safeguarding: heritage values, authenticity, collective memory, community participation, and sustainable reconstruction. These dimensions are connected and coordinated through heritage governance, which operates as a cross-cutting mechanism. Heritage values establish why a place should be safeguarded. Authenticity concerns how historical evidence, material continuity, and cultural meaning should inform intervention. In conflict contexts, authenticity is therefore better understood as multidimensional and contextual rather than as an immutable property of original material. Collective memory is the mnemonic dimension through which war-related places acquire and transmit social meaning. Community participation extends this process by enabling affected groups to contribute to interpretation, valuation, and decisions concerning the future of heritage. Communities may hold divergent or conflicting memories and values. Participation consequently requires mechanisms capable of accommodating plurality rather than merely producing symbolic consultation. Sustainable reconstruction represents the forward-looking dimension. Reconstruction can contribute to social and cultural recovery when it maintains heritage values while responding to contemporary needs. Reconstruction does not necessarily require the complete removal of war traces. The Khorramshahr case, for example, demonstrates a complex relationship among reconstruction, tourism, local preferences, and the preservation of war-related traces; residents and visitors may value retaining selected traces rather than returning the city to a pre-war condition. The cases further show that these dimensions cannot be reduced to a linear sequence. Warsaw illustrates heritage-led reconstruction strongly connected to historical and national values; Dresden demonstrates an evolving relationship between material remains, memory, and reconciliation; Mostar reveals tensions among reconstruction, authenticity, and competing social meanings; Khorramshahr illustrates tensions between urban reconstruction, local expectations, and the treatment of war traces; and Aleppo demonstrates challenges where reconstruction, political narratives, and fragmented governance intersect.

Discussion

The principal theoretical finding is that the central problem of war heritage safeguarding is not choosing among preservation, reconstruction, memory, or participation as separate approaches, but establishing meaningful relationships among them. The unit of analysis therefore shifts from the "damaged building" to the relational system of war heritage. Within this system, heritage values determine what is considered meaningful; authenticity informs how historical evidence and continuity should be treated; collective memory sustains and contests meanings attributed to place; communities participate in interpreting and negotiating those meanings; and sustainable reconstruction provides a means of carrying selected values and functions into the future. The framework is therefore a network of reciprocal and feedback relationships rather than a decision chain. Heritage governance occupies a distinct position because it coordinates these relationships, distributes responsibilities, and provides mechanisms for negotiating conflicts among values, memories, stakeholders, and reconstruction priorities. Fragmented responsibilities, top-down decision-making, and insufficient community engagement can weaken post-conflict interventions. For Iran, the framework should be understood as a contextually adapted conceptual model rather than a direct transfer of international practice. Iranian research points to challenges involving institutional structures, participation, and established conservation paradigms. Localization therefore does not require constructing an entirely separate Iranian theory; it requires reconsidering how internationally recognized principles interact under Iranian historical, social, and institutional conditions. The framework also identifies an important temporal gap between emergency response and subsequent conservation. Emergency operations may prioritize saving lives and reopening routes. Yet when clearance occurs without minimal documentation, historical evidence and material traces may be irreversibly lost. The study therefore proposes minimal pre-clearance documentation—including rapid photographic

recording from defined viewpoints, location recording, and, where feasible and ethically appropriate, brief accounts from local witnesses—as a temporal input connecting emergency response to subsequent valuation, authenticity assessment, participation, and reconstruction. This is not complete conservation but a low-burden mechanism for preventing permanent evidence loss before specialized decisions begin.

Conclusion

This study demonstrates that safeguarding war heritage cannot be adequately addressed through a binary choice between preservation and reconstruction. War heritage is better understood as a relational system in which heritage values, authenticity, collective memory, community participation, and sustainable reconstruction mutually shape the production, interpretation, and continuation of heritage, while heritage governance coordinates these relationships. The contribution is therefore not the identification of unknown components but their reorganization into a heritage-led, conflict-aware, feedback-oriented framework. Applied to Iran, the framework emphasizes contextual adaptation rather than the direct transplantation of international models and identifies governance, participation, valuation, and documentation as critical conditions for responsible intervention. The framework remains conceptual and requires empirical testing through Iranian war-heritage cases. Future research should examine its applicability across different sites and communities and translate its conceptual relationships into measurable criteria and operational protocols. Ultimately, safeguarding war heritage should move beyond the question of what should be rebuilt toward the more fundamental question of how value, evidence, memory, and community agency can be carried from crisis into the future.

فرهنگ حفاظت و بازآفرینی مکان، ۱۴۰۵؛ ۱ (۱) :۶۰-۳۱

فرهنگ حفاظت و بازآفرینی مکان

DOI : https://dx.doi.org/10.66224/cpcr.2026.1007

مقاله پژوهشی

دسترسی آزاد

از خاکستر به آینده: تبیین نظام رابطه‌ای میراث جنگ و ارائه چارچوب مفهومی برای حکمرانیِ حفاظت و بازسازی در ایران

سید احسان میرهاشمی روته[1]*

۱. دانش‌آموخته دکتری معماری، گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۵/۵/۲۲ پذیرش: ۱۴۰۵/۷/۶

چکیده

با توجه به آسیب‌پذیری روزافزون میراث فرهنگی در جریان منازعات مسلحانه و جنگ‌های اخیر در ایران، حفاظت از میراث جنگ به یکی از چالش‌های اساسی مدیریت میراث فرهنگی تبدیل شده است. باوجود توسعه ادبیات بین‌المللی در زمینه اصالت، حافظه جمعی، مشارکت جوامع محلی و بازسازی پس از جنگ، این مفاهیم تاکنون در قالب یک چارچوب منسجم برای حفاظت از میراث جنگ در ایران تلفیق نشده‌اند. در نتیجه، مداخلات پس از جنگ عمدتاً بر بازسازی کالبدی متمرکز بوده و ابعاد فرهنگی، اجتماعی، هویتی و ارزشی میراث جنگ کمتر موردتوجه قرار گرفته است. این خلأ ضرورت ارائه چارچوبی جامع و متناسب با شرایط ایران را آشکار می‌سازد. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که چگونه می‌توان با بهره‌گیری از بنیان‌های نظری نوین حفاظت از میراثِ پس از منازعه، چارچوبی یکپارچه برای حفاظت از میراث جنگ ایران ارائه کرد؟ براین‌اساس، هدف پژوهش تحلیل انتقادی ادبیات موجود، شناسایی ابعاد کلیدی مؤثر بر حفاظت از میراث جنگ و نحوهٔ تعامل آنها تبیین روابط میان آن‌ها و ارائه یک چارچوب مفهومی قابل‌انطباق با شرایط ایران است. این پژوهش از نوع کیفی و با رویکرد سنتز تفسیری- انتقادی انجام شده است و از طریق نمونه‌گیری هدفمند نظری مقالات پراکندهٔ منتخب در حوزه حفاظت از میراث در شرایط منازعه، اصالت و بازسازی پس از جنگ گردآوری و تلفیق شده و بر مبنای آن، چارچوب مفهومی پژوهش تدوین گردیده است. دستاوردهای این تحقیق نشان می‌دهد حفاظت مؤثر از میراث جنگ صرفاً به حفاظت کالبدی آثار محدود نمی‌شود، بلکه مستلزم تلفیق هم‌زمان چند مؤلفه است. پنج بُعد محتوایی شامل ارزش‌های میراثی، اصالت، حافظه جمعی، مشارکت جامعه محلی و بازسازی پایدار که از طریق حکمرانی میراث به‌عنوان سازوکاری فرابخشی و هماهنگ‌کننده به یکدیگر پیوند می‌یابند.

واژگان کلیدی

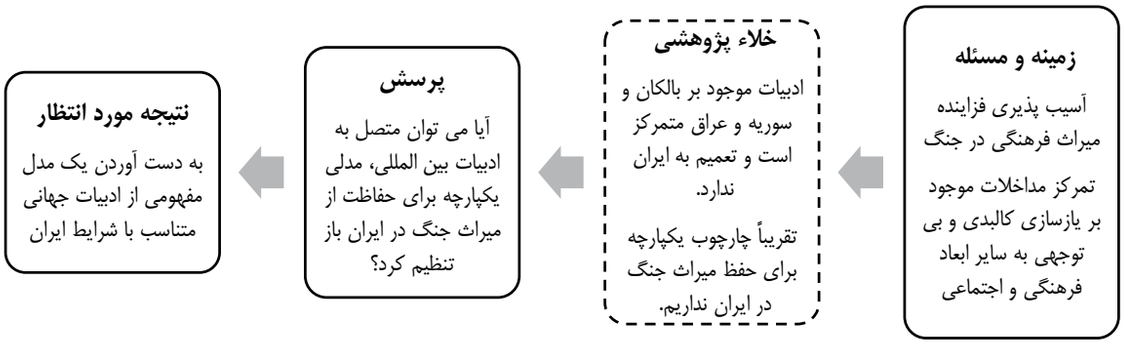
میراث جنگ، اصالت، میراث پسا منازعه، حافظه جمعی، حکمرانی میراث

* مسئول مکاتبات: Ehsan.mirhashemi@iau.ac.ir

©2026 by the Authors.This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0 license)
https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0

۱. مقدمه

طی سال‌های اخیر، شمار بناها، محوطه‌ها و مناظر فرهنگی آسیب‌دیده از جنگ افزایش‌یافته است؛ بااین‌حال، آنچه در بسیاری از موارد از میان می‌رود صرفاً کالبد یک اثر تاریخی نیست، بلکه بخشی از حافظه جمعی، هویت فرهنگی و تداوم تاریخی جوامع نیز دستخوش نابودی می‌شود (UNESCO, 2018). از این منظر، جنگ تنها پدیده‌ای با پیامدهای انسانی، اقتصادی یا کالبدی نیست، بلکه فرایندی است که به بازتعریف رابطه جوامع با گذشته، مکان و هویت فرهنگی آنان می‌انجامد (Viejo-Rose, 2011). در دهه‌های اخیر، مطالعات میراث فرهنگی از نگرش سنتی حفاظت کالبدی فاصله گرفته و به‌سوی رویکردهایی رفته که میراث را پدیده‌ای اجتماعی، پویا و وابسته به حافظه، معنا و تجربه زیسته جوامع می‌دانند (Smith, 2006; Harrison, 2013) و ارزش یک اثر تاریخی را تنها در اصالت مصالح، فرم یا قدمت خلاصه نمی‌کنند، بلکه روایت‌هایی که پیرامون آن شکل‌گرفته، خاطراتی که در آن متجلی شده و نقشی که در بازسازی هویت پس از بحران ایفا می‌کند نیز بخشی از ارزش میراث به شمار می‌رود (Ashworth & Tunbridge, 1996; Pendlebury, 2013). هم‌زمان، ادبیات نوین حفاظت میراث بر این نکته تأکید دارد که بازسازی شتاب‌زده و حذف کامل نشانه‌های جنگ، اگرچه پاسخگوی نیازهای کوتاه‌مدت است، اما در بلندمدت به تضعیف اصالت، فراموشی تاریخی و گسست حافظه جمعی منجر می‌شود (Labadi, 2013). در این راستا حتی محققینی حفاظت از میراث فرهنگی را ابزاری برای آشتی اجتماعی و توسعه پایدار پس از جنگ دانسته‌اند، مشروط بر آنکه مشارکت جوامع محلی و ارزش‌های فرهنگی در کانون تصمیم‌گیری قرار گیرد (Alsalloum & Brown, 2019). تحقیق دیگری بر ضرورت گذار از حفاظت صرفاً کالبدی به مدیریت یکپارچه میراث، با تأکید بر ظرفیت‌های محلی، حکمرانی مشارکتی و برنامه‌ریزی بلندمدت تأکید می‌کند (Al-Barzngy & Khayat, 2023) و پژوهشگرانی معتقدند که در بسترهای جنگ‌زده، اصالت تنها در ماده و کالبد اثر خلاصه نمی‌شود، بلکه باید روایت‌های تاریخی، حافظه جمعی و تجربه اجتماعی نیز به‌عنوان بخشی از اصالت میراث موردتوجه قرار گیرند (Saifi et al, 2021). باوجوداین تحول نظری، حفاظت از میراث جنگ همچنان با چالش‌های بنیادینی همچون تعارض میان بازسازی و حفاظت، تعادل میان اصالت و مداخله، و نحوه ادغام حافظه جمعی در سیاست‌های بازسازی مواجه است؛ چالش‌هایی که اهمیت پژوهش‌های نظری و ارائه چارچوب‌های مفهومی متناسب با زمینه‌های فرهنگی مختلف را آشکار می‌سازد. این ضرورت، به‌ویژه برای کشورهایی که تجربه مستقیم جنگ و آسیب به میراث فرهنگی را پشت سر گذاشته‌اند، از جمله ایران، اهمیت دوچندان پیدا می‌کند. مشاهده می‌شود که باوجود گسترش قابل‌توجه مطالعات مربوط به حفاظت از میراث فرهنگی در شرایط منازعه، ادبیات موجود هنوز فاقد اجماع نظری‌ست و نیاز است تا این مطالعات پراکنده به گون‌های نظام‌مند و بومی در شرایط فعلی در اختیار محققین ایرانی قرار گیرد. چرا که مطالعات موجود بر تجربه کشورهای اروپایی یا مناطق درگیر جنگ‌های داخلی نظیر بوسنی، کرواسی، لبنان، سوریه و عراق استوار است (Stanley-Price, 2007; UNESCO, 2011; De Marco et al., 2023). درحالی‌که ویژگی‌های تاریخی، فرهنگی و مدیریتی ایران، به‌ویژه در مواجهه با آثار برجای‌مانده از جنگ‌های معاصر، تفاوت‌های اساسی با این نمونه‌ها دارد (شکل ۱)؛ بنابراین، تعمیم مستقیم چارچوب‌های موجود به شرایط ایران، بدون بازاندیشی در زمینه‌های فرهنگی، نهادی و اجتماعی، با چالش‌های جدی همراه خواهد بود.

شکل ۱. مسئله، خلاء پژوهشی و نتایج مورد انتظار از پژوهش

Figure 1. The research problem, research gap, and anticipated research outcomes

از سوی دیگر، ادبیات موضوعی نشان می‌دهد که در پژوهش‌های مربوط به ایران نیز توجه اصلی بیشتر معطوف به حفاظت از بناهای تاریخی یا مستندسازی خسارات بوده است و موضوع «میراث جنگ» به‌عنوان یک حوزه مستقل در مطالعات میراث فرهنگی هنوز جایگاه روشنی نیافته است. در نتیجه، ابعاد ناملموس میراث جنگ، از جمله حافظه جمعی، روایت‌های اجتماعی، ارزش‌های هویتی و نقش آن‌ها در فرایند بازسازی پس از جنگ، کمتر مورد بررسی قرار گرفته‌اند. این خلأ نظری و کاربردی، به‌ویژه در پرتو تحولات اخیر و آسیب‌پذیری برخی از مواریث فرهنگی ایران در جریان منازعات، ضرورت توسعه چارچوبی بومی و یکپارچه را بیش‌ازپیش آشکار می‌سازد. براین‌اساس، می‌توان استدلال کرد که شکاف اصلی ادبیات موجود نه در فقدان مطالعات موردی، بلکه در نبود یک چارچوب مفهومی جامع است که بتواند دستاوردهای نظری حوزه‌های اصالت، حافظه جمعی، مشارکت جامعه محلی، حکمرانی میراث و بازسازی پایدار (See: UNESCO, 2018) را در قالب الگویی منسجم برای حفاظت از میراث جنگ ایران تلفیق کند.

با توجه به خلأ یادشده، پژوهش حاضر می‌کوشد با اتخاذ رویکردی تلفیقی، چارچوبی مفهومی برای حفاظت از میراث جنگ در ایران ارائه کند که بتواند پیوندی منسجم میان مهم‌ترین مؤلفه‌های نظری مطرح در ادبیات حفاظت پس از منازعه برقرار سازد. نوآوری این پژوهش برخلاف بخش عمده مطالعات پیشین که هر یک بر یکی یا چند جنبه از ابعاد حفاظت، از جمله اصالت (Authenticity)، بازسازی پایدار (Sustainable Reconstruction)، مشارکت اجتماعی، یا حکمرانی میراث (Heritage Governance)، تمرکز داشته‌اند، تلاش برای این بوده که مؤلفه‌ها را در قالب یک نظام مفهومی واحد تحلیل کرده و روابط متقابل آنها را در فرایند حفاظت از میراث جنگ تبیین کند. بدین ترتیب، مطالعه حاضر ادبیات موجود را از سطح بررسی مؤلفه‌های منفرد فراتر برده و آن را به‌سوی ارائه یک چارچوب تحلیلی یکپارچه برای شرایط پس از منازعه توسعه می‌دهد. براین‌اساس، پرسش اصلی پژوهش آن است که چگونه می‌توان با بهره‌گیری از دستاوردهای نظری بین‌المللی حفاظت از میراث پس از منازعه، چارچوبی یکپارچه و مناسب با شرایط ایران برای حفاظت از میراث جنگ تدوین کرد؟ در پاسخ به این پرسش، پژوهش چهار هدف اساسی را دنبال می‌کند: نخست، تحلیل انتقادی رویکردهای معاصر حفاظت از میراث در شرایط پس از جنگ؛ دوم، شناسایی مؤلفه‌های بنیادین مؤثر بر حفاظت از میراث جنگ؛ سوم، تبیین روابط میان این مؤلفه‌ها در قالب یک مدل مفهومی؛ و چهارم، ارائه چارچوبی نظری که بتواند مبنایی برای سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و مدیریت میراث جنگ در ایران فراهم آورد (شکل ۱).

برای مشخص‌شدن دامنه مفهومی پژوهش دو در تعریف عملیاتی لازم است؛ در این پژوهش، «میراث در منازعه» به میراثی اطلاق می‌شود که در جریان منازعه مسلحانه، علاوه بر آسیب‌پذیری کالبدی، در معرض تخریب، جابه‌جایی، مناقشه بر سر معنا و ارزش، یا بهره‌برداری نمادین قرار می‌گیرد؛ از این منظر، میراث بخشی از پویایی اجتماعی و معنایی منازعه است و

صرفاً قربانی آن محسوب نمی‌شود (Barakat, 2021). در مقابل، «میراث پس از منازعه» به میراث و فرایندهای مرتبط با آن در دوره گذار پس از درگیری اطلاق می‌شود که طی آن مستندسازی، حفاظت، بازیابی، بازسازی و بازتعریف یا تداوم ارزش‌ها و معانی میراثی مطرح می‌شود. این دو وضعیت مرز زمانی کاملاً مجزایی ندارند، زیرا انواع آسیب‌های مادی و غیرمادی ناشی از منازعه، می‌توانند در دوره پس از منازعه نیز تداوم یابند (De Marco et al., 2023).

۲. روش‌شناسی پژوهش: مرور و برآیند (سنتز) تفسیری و انتقادی ادبیات موضوع

۲-۱. معرفی روش پژوهش:

در این پژوهش، به‌جای مرور نظام‌مند سنتی باهدف پوشش جامع ادبیات، از رویکرد برآیند (سنتز) تفسیری انتقادی (Critical Interpretive Synthesis) بهره گرفته شد؛ این رویکرد برای غلبه بر محدودیت‌های مرور نظام‌مند مرسوم در مواجهه با پیکره‌های ادبیاتی پیچیده و ناهمگون معرفی شده و امکان نظریه‌پردازی انتقادی از شواهد و یافته‌های موجود را فراهم می‌کند (Dixon-woods, et al., 2006). براین‌اساس، انتخاب مطالعات از طریق نمونه‌گیری هدفمند نظری (Purposive Theoretical Sampling) صورت گرفت؛ روشی که در سنتزهای کیفی، به‌جای جامعیت آماری، بر کفایت مفهومی و تنوع نظری میان مطالعات تأکید دارد (Suri, 2011) تا امکان ساخت چارچوبی یکپارچه از مضامین پراکنده در ادبیات فراهم شود (See: Jabareen, 2009). برای اطمینان از دقت و شفافیت گزارش‌دهی فرایند سنتز، از توصیه‌های روش‌شناختی موجود درباره گزارش‌دهیِ سنتز تفسیری انتقادی استفاده شد (See: Depraetere, 2021).

۲-۲. توجیه انتخابِ این روشِ تحقیق:

انتخاب این رویکرد به دو دلیل اصلی صورت گرفت. نخست، پژوهش‌های مرتبط با حفاظت میراث فرهنگی در بستر جنگ در ایران هنوز پیکره ادبیاتی محدود و پراکنده‌ای دارند و مطالعات موجود عمدتاً بر موردهای بین‌المللی (بالکان، سوریه، عراق) متمرکزند؛ در چنین شرایطی، یک مرور نظام‌مند کمّی و جامع نه‌تنها ممکن نیست، بلکه هدف پژوهش را نیز منحرف می‌کند، چون آنچه موردنیاز است، سنتز مفهومی از الگوهای مشترک میان موارد متفاوت است، نه شمارش آماری مطالعات؛ بنابراین هدف رویکرد حاضر صرفاً گردآوری و خلاصه‌سازی مطالعات پیشین نیست، بلکه تحلیل انتقادی، مقایسه نظام‌مند، شناسایی شکاف‌های دانشی و در نهایت توسعه یک چارچوب مفهومی جدید برای تبیین یک مسئله پیچیده است (Torraco, 2005; Webster & Watson, 2002; Snyder, 2019). دوم اینکه، هدف این پژوهش ساخت یک چارچوب مفهومی یکپارچه برای حفاظت میراث محور از میراث جنگ ایران است؛ دستیابی به چنین هدفی مستلزم غنای مفهومی (conceptual richness) و تنوع نظری میان مطالعات منتخب است، نه پوشش کمّی حداکثری ادبیات موجود. به همین سبب، معیار انتخاب مطالعات، ارتباط مفهومی آنها با مؤلفه‌های مدل پیشنهادی بوده است، نه صرفاً فراوانی یا دردسترس‌بودن آنها.

۲-۳. معیارهای انتخاب پژوهش‌ها، نمونه‌گیری هدفمند و برآیند (سنتز) مفهومی

معیارهایی که برای انتخاب پژوهش‌ها در نظر گرفته شد به این شرح بوده است:

الف) مطالعات از میان منابع علمیِ داوری و نمایه شده در پایگاه‌های WOS و Scopus در بازه زمانی ۲۰۰۴ تا ۲۰۲۴ میلادی شناسایی شدند.

ب) راهبرد جستجو بر پایه هشت عبارت مفهومی شامل War Heritage، Cultural Heritage in Conflict، Post-conflict Heritage Conservation، Post-war Reconstruction، Heritage Governance and Community participation، Authenticity and Collective Memory و با استفاده از عملگرهای منطقی And/Or، و در ترکیب‌های مختلف به کار رفتند تا ضمن پوشش

مستقیم ادبیات معتبر میراث جنگ، مطالعات مرتبط با حفاظت میراث در منازعه و پس از منازعه، اصالت، حافظه جمعی و مشارکت اجتماعی را نیز شناسایی کنند.

غربال‌کردن منابع به‌دست‌آمده نیز با معیارهای زیر صورت گرفت:

الف) مطالعه به‌صراحت به یک مورد (Case) بازسازی یا حفاظت میراث در بستر منازعه یا پسا منازعه و نظیر آن پرداخته باشد.

ب) مطالعه باید دست‌کم به یکی از پرسش‌های محوری زیر، به‌صورت نظری، تجربی یا تحلیلی، پاسخ یا شواهد قابل‌استخراج ارائه کرده باشد؛ لازم به توضیح است که پرسش‌های شش‌گانه Q1 تا Q6 صرفاً به‌عنوان ابزار عملیاتیِ غربال‌گری و راهنمای جست‌وجوی ساختاریافته به کار رفتند تا امکان شناسایی مطالعاتی با ظرفیت پاسخ‌گویی مفهومی فراهم شود؛ این پرسش‌ها به‌خودی‌خود مدعیِ ساختار یا روابط میان مؤلفه‌ها نبودند. آنچه در فرایند کدگذاری باز و مقوله محوری به‌صورت نوظهور شکل گرفت، نه فهرست مؤلفه‌ها (که در ادبیات پیشین به‌صورت پراکنده شناخته‌شده بودند)، بلکه ماهیت رابطه میان آنهاست؛ تمایز کارکردیِ میان «پنج بُعد محتوایی» که موضوع حفاظت را تعریف می‌کنند و «حکمرانی میراث» که سازوکار هماهنگ‌کننده فرابخشی است. این تفکیک، در هیچ‌یک از پرسش‌های Q1–Q6 یا در بیانیه ورشو (UNESCO, 2018) به‌صراحت صورت‌بندی نشده بود و صرفاً با مقایسه تطبیقیِ الگوهای متفاوت در پانزده مطالعه (مثلاً تفاوت میان دِرسدن با حکمرانیِ هماهنگ و خرمشهر با حکمرانیِ تک ضلعی) قابل‌استخراج بود؛ بنابراین سهم استقراییِ پژوهش نه در کشفِ مؤلفه‌ها، بلکه در بازسازماندهی رابطه میان آنها در قالب یک نظام شبکه‌ای–بازخوردی است. ازاین‌رو، پاسخ‌گویی مطالعات به هر یک از این پرسش‌ها، به‌عنوان مبنایی برای انتخاب مطالعه در فرایند سنتز مفهومی در نظر گرفته شد:

– (Q1) چه ارزش‌ها و معانی تاریخی، فرهنگی، اجتماعی یا هویتی، مبنای تصمیم‌گیری برای حفاظت از میراث جنگ قرار می‌گیرند؟

– (Q2) در فرایند حفاظت، چه عناصری از تداوم تاریخی، شواهد مادی و معنای مکان باید حفظ شوند و اصالت چگونه تعریف می‌شود؟

– (Q3) میراث جنگ چگونه با حفظ، انتقال یا بازتولید خاطرات، روایت‌ها و هویت‌های جمعی ارتباط پیدا می‌کند؟

– (Q4) جوامع محلی و گروه‌های مرتبط با میراث چه نقشی در شناخت، تفسیر، تعیین ارزش‌ها و تصمیم‌گیری درباره حفاظت دارند؟

– (Q5) بازسازی یا مداخله پس از جنگ چگونه می‌تواند هم‌زمان تداوم میراث، بازیابی اجتماعی و نیازهای آینده جامعه را تأمین کند؟

– (Q6) چه سازوکارهایی برای هماهنگی میان دولت، متخصصان، جامعه محلی، نهادهای بین‌المللی و سایر ذی‌نفعان وجود دارد و تعارض میان ارزش‌ها و روایت‌های مختلف چگونه مدیریت می‌شود؟

فرایند شناسایی منابع به‌صورت هدفمند و بر مبنای دانش زمینه‌ای پژوهشگر از پیکره ادبیات میراث پساجنگ آغاز شد و با جست‌وجوی تکمیلی برای اطمینان از تنوع جغرافیایی و روش‌شناختی مطالعات تکمیل گردید. رویکرد روش‌شناختی مطالعات منبع (مطالعهٔ موردی تک‌نگاره، تحلیل محتوا، نظرسنجی میدانی، و مصاحبهٔ کیفی) تنوع کافی داشتند تا غنای نظری لازم برای سنتز مفهومی فراهم شود. از میان مطالعات بررسی شده، پژوهش‌های فهرست شده در جدول (۱) قابلیت‌های فوق را داشتند که بتوان برای استخراج برخی مؤلفه‌ها از آنها استفاده کرد. این تنوع، جایگزین معیار «پوشش جامع» در مرور نظام‌مند سنتی شده

است و تلاش داشته اعتبار درونی سنتز نهایی را تضمین کند.

جدول ۱. کُد گذاری باز و مقوله محوری هر مطالعه

Table 1. Open and axial coding of each study

مقوله محوری	پرسش سنتز مرتبط	کدهای پرتکرار	مطالعه
احیاء پایدار و بازسازی میراث محور	Q1، Q2، Q5، Q6	بازسازی نمادین شهر؛ بازیابی مصالح اصیل؛ تداوم معنای تاریخی؛ همکاری نهادهای بین‌المللی؛ اتحاد مجدد پساجنگ	Armaly, Blasi & Hannah (2004)
حکمرانی میراث	Q1، Q6	دکترین بین‌المللی میراث؛ ساختار نهادی؛ نقش نهادهای ملی و بین‌المللی؛ میراث و صلح پایدار	Musi (2014)
حافظه جمعی	Q1، Q3، Q5	فضای شهری و حافظه؛ قدرت و هویت؛ تخریب به‌مثابه مداخله در معنا؛ آینده نامعلوم بازسازی	Harrowell (2016)
اصالت	Q2، Q5، Q6	اصالت و بازپس‌گیری معنا از طریق بافت جدید؛ تداوم تاریخی؛ مناظره سیاست بازسازی یونسکو و ایکوموس	Khalaf (2017)
حکمرانی میراث	Q1، Q3، Q6	میراث به‌مثابه ابزار ژئوپلیتیک؛ زیست‌نامه فرهنگی شیء میراثی؛ سیاست بازسازی؛ دیپلماسی فرهنگی؛ رقابت روایت‌ها	Plets (2017)
حکمرانی میراث	Q2، Q4، Q5، Q6	میراث به‌مثابه فرایند؛ سیاست‌زدگی کمک‌های اهداکننده؛ روابط قدرت؛ تداوم تاریخی؛ مشارکت و گفت‌وگو	Legnér (2018)
احیای پایدار و بازسازی میراث محور	Q1، Q5، Q6	ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی و هویتی؛ تحلیل سیاستی؛ آشتی پایدار؛ بازسازی؛ امکان تجدید ثبت جهانی	Alsalloum & Brown (2019)
مشارکت جامعه	Q1، Q4، Q5، Q6	نظرسنجی محلی؛ ارزش‌گذاری محلی؛ نقد رویکرد بالابه‌پایین؛ عاملیت جامعه؛ بازسازی خارجی	Isakhan & Meskell (2019)
حافظه جمعی	Q3، Q4	اسمبلاژ اجتماعی–مادی؛ حافظه؛ هویت ملی؛ یادگیری غیررسمی؛ انتقال معنا	Roppola et al. (2019)
احیای پایدار و بازسازی میراث محور	Q4، Q5، Q6	تداوم–تغییر–پایداری مشارکت؛ بازسازی؛ آینده‌نگری	Khalaf (2020)
حکمرانی میراث	Q1، Q5، Q6	میراث به‌مثابه جزء بازیابی؛ کاستی‌های سیاستی؛ ظرفیت نهادی؛ رویکرد یکپارچه؛ هماهنگی بین‌بخشی	Barakat (2021)
مشارکت جامعه	Q3، Q4، Q5، Q6	نقد رویکرد بالابه‌پایین؛ عدالت اجتماعی؛ جابه‌جایی اجباری؛ مشارکت جامعه؛ بازسازی انسان‌محور؛ برنامه‌ریزی چندرشته‌ای	Munawar & Symonds (2022)
مشارکت جامعه	Q2، Q4، Q5، Q6	جوامع محلی؛ منابع محلی؛ ظرفیت حفاظت؛ تحلیل گزارش‌های ICOMOS؛ الگوهای پساجنگ	Al-Barzngy & Khayat (2023)
مشارکت جامعه	Q3، Q4، Q5، Q6	ابتکارات مردمی؛ میراث زنده و کارکردی؛ دانش محلی؛ بازسازی از پایین‌به‌بالا؛ نقد تحمیل روایت‌های صلح‌سازی	Larkin & Rudolf (2024)
ارزش‌های میراثی	Q1، Q3، Q4، Q5، Q6	نظرسنجی عمومی؛ ارزش‌گذاری محلی؛ ترجیحات جامعه؛ عاملیت محلی؛ نقد بازسازی خارجی محور	Isakhan & Meskell (2024)

پس از کدگذاری باز و مقوله محوری هر مطالعه (جدول ۱)، مؤلفه‌های پرتکرار از میان پانزده مطالعه شناسایی شد که در قالب ماتریس سنتز شواهد سازماندهی شدند (جدول ۲). هدف از ارائهٔ این ماتریس نشان دادن سهم مشخص هر مطالعه در استخراج هر کدام از مؤلفه‌هاست نه صرفاً ارائهٔ این مورد که هر مطالعه به چه موردی پرداخته است.

جدول ۲. ماتریس تطبیقی شواهد استخراج‌شده از مطالعات منتخب در ارتباط با ابعاد چارچوب مفهومی

Table 2. Comparative matrix of evidence extracted from the selected studies in relation to the dimensions of the conceptual framework

مطالعه	زمینه	ارزش‌های میراثی	اصالت	حافظه جمعی	مشارکت جامعه	احیای پایدار و بازسازی	حکمرانی میراث
Armaly, Blasi & Hannah (2004)	پل استاری موست، موستار	پل به‌مثابه نماد مشترک بازآفرینی شهر	بازیابی سنگهای اصلی از رودخانه؛ تحقیق علمی قبل از بازسازی	نماد هم‌زیستی پیش از جنگ	عدم استخراج شواهد مرتبط	بازسازی گره‌خورده با اتحاد مجدد شهر و کشور	مشارکت بانک جهانی، یونسکو، نیروی صلح بین‌المللی، دولت بوسنی
(2014) Musi	ساراییوو، کمیسیون حفظ ابنیه ملی	نقش‌محوری میراث در صلح پایدار	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	میراث به‌مثابه ابزار توسعه صلح پایدار	نقد دکترین بین‌المللی میراث؛ ساختار قومی
Harrowell (2016)	پالمیرا، سوریه	واکنش جهانی اهمیت نمادین سایت	عدم استخراج شواهد مرتبط	پیوند فضای شهری و حافظه جمعی	عدم استخراج شواهد مرتبط	گره‌خورده باهویت، حافظه، قدرت	سیاست‌های قدرت در تصمیمات بازسازی
Khalaf (2017)	آثار میراث جهانی تخریب‌شده	جوامع به بافت جدید معنا نسبت می‌دهند	آیا سایت بازسازی‌شده می‌تواند اصالت را حفظ کند؟	بازپس‌گیری میراث از طریق بافت جدید	جوامع تولیدکننده معنا	عدم استخراج شواهد مرتبط	مناظره یونسکو و ایکوموس بر سر سیاست بازسازی
(2017) Plets	پالمیرا، سوریه	میراث ابزار سیاسی-راهبردی	عدم استخراج شواهد مرتبط	زیست‌نامه فرهنگی شیء میراثی	عدم استخراج شواهد مرتبط	حفاظت به‌مثابه رویدادهای سیاسی	دست‌کاری راهبردی سوریه از پالمیرا برای دیپلماسی فرهنگی
Legnér (2018)	کولاهای کوزوو (خانه‌های سنگی چندطبقه)	ارزش‌ها زیربنای عملکرد حفاظت‌اند.	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	اهداف متفاوت سازمان‌های اهداکننده بر روش اثر می‌گذارد	بازسازی پایدار پس از جنگ کوزوو؛ میراث به‌مثابه فرایند نه صرفاً ماده	سیاست‌زدگی کم برآوردشده در برنامه‌های حمایتی؛ روابط قدرت پیچیده
Alsalloum & Brown (2019)	چارچوب سیاستی MENA	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	مخاطب: ذی‌نفعان و سیاست‌گذاران	تحلیل اسناد سیاستی برای آشتی پایدار میراث محور	چارچوب مبتنی بر اسناد رسمی سیاستی بین‌المللی

مطالعه	زمینه	ارزش‌های میراثی	اصالت	حافظه جمعی	مشارکت جامعه	احیای پایدار و بازسازی	حکمرانی میراث
Isakhan & Meskell (2019)	موصل، پروژه یونسکو	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	۴۷ مصاحبه با عراقی‌ها و سوری‌ها	پروژه احیای روح موصل یونسکو	نقد رویکرد بالابه‌پایین یونسکو با مقایسه بالکان، افغانستان، مالی
Roppola et al. (2019)	یادمان جنگ استرالیا	معنای میراث برای مهاجران پس از جنگ	عدم استخراج شواهد مرتبط	نظریه اسمبلاژ اجتماعی-	یادگیری غیررسمی مهاجران بازدیدکننده	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط
Khalaf (2020)	سطح شهر، عمومی	ارزش‌ها، کارکردها، باورها و پیوندهای مردم-محیط	تنش میان تداوم اصالت راسکینی و انطباق پایدار	عدم استخراج شواهد مرتبط	لزوم مشارکت اعضای جامعه و اقلیت‌ها	پیوند تداوم-تغییر-پایداری	عدم استخراج شواهد مرتبط
Barakat (2021)	جهان عرب	میراث اغلب مانع تلقی شده نه اولویت	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	۹ کاستی در سیاست و عمل در میراث پساجنگ	نقد رویکرد بالا-به-پایین دولت‌محور در MENA
Munawar & Symonds (2022)	حلب (سوریه)	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	نقد رویکرد بالابه‌پایین دولتی	جست‌وجوی مسیر پایدار در بازسازی	نقد برنامه‌ریزی سازمان‌های ملی و بین‌المللی
Al-Barzngy & Khayat (2023)	۶۹ مورد پساجنگ (ایکوموس)	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	جوامع محلی و به‌عنوان شاخص‌های صیانت	صیانت از میراث ساخته‌شده پس از جنگ؛	مرور نظام‌مند گزارش‌های ایکوموس طی ۱۹ سال در این زمینه
Larkin & Rudolf (2024)	موصل، مردمی	عدم استخراج شواهد مرتبط	مکان‌های مذهبی به‌مثابه فضای زنده عبادت، نه صرفاً میراث ایستا	استفاده از نمادهای تاریخی برای ساخت واقعیت‌های جدید	ابتکارات مردمی در بازارها و خانه‌ها	بازسازی مردم‌محور مسیر انسجام اجتماعی و توسعه اقتصادی	تقابل پروژه‌های بزرگ بین‌المللی با ابتکارات محلی
Isakhan & Meskell (2024)	موصل، نظرسنجی عمومی	ارزش‌گذاری خود مردم از میراث	عدم استخراج شواهد مرتبط	عدم استخراج شواهد مرتبط	نظرسنجی درباره نگرش به میراث	عدم استخراج شواهد مرتبط	به چالش کشیدن مفروضات بازسازی خارجی محور

از میان مطالعات منتخب، پنج بُعد محتوایی پرتکرار و یک سازوکار فرابخشی (حکمرانی میراث) شناسایی شد که در ماتریس سنتز شواهد (جدول ۲) بازتاب یافتند. این مؤلفه‌ها صرفاً برخاسته از داده‌های تجربی نیستند، بلکه با ارکان نظری تثبیت‌شده‌ای در حوزه‌ی مطالعات میراث نیز هم‌راستا و قابل ردیابی‌اند. مفهوم اصالت در این چارچوب، مستقیماً بر سند نارا درباره‌ی اصالت (ICOMOS, 1994) تکیه دارد که اصالت را نه صرفاً در مصالح فیزیکی، بلکه در تداوم معنا و ارتباط فرهنگی تعریف می‌کند؛

همین منطق در کدهای مستخرج از مطالعات دیگر بازتولید شده است. مؤلفه مشارکت جامعه و حکمرانی میراث نیز با اصول کنوانسیون فارو (Council of Europe, 2005) هم‌خوانی دارد که میراث را نه دارایی متخصصان، بلکه حقی مشترک برای مشارکت جوامع در تفسیر و تصمیم‌گیری درباره‌ی آن می‌داند؛ الگویی که در کدهای مستخرج به‌روشنی دیده می‌شود. مؤلفه حافظه جمعی با ادبیات انتقادی میراث، از جمله مفهوم گفتمان مجاز میراث، ارتباط می‌یابد؛ درحالی‌که تبیین خودِ فرایندهای حافظه بر ادبیات تخصصی حافظه جمعی و حافظه فرهنگی استوار است (Smith, 2006). بدین‌ترتیب، مؤلفه‌های استخراج‌شده از سنتز تجربی، در ارکان نظری شناخته‌شده حوزه مطالعات میراث ریشه دارند و این پیوند، اعتبار مفهومی چارچوب پیشنهادی را تقویت می‌کند. باوجوداین پیشرفت‌های نظری، مرور ادبیات نشان می‌دهد که رابطه میان میراث جنگ و حافظه جمعی هنوز عمدتاً در قالب مطالعات موردی کشورهای درگیر جنگ بررسی شده و کمتر به تدوین چارچوبی مفهومی برای هدایت سیاست‌های حفاظت در زمینه‌های فرهنگی متفاوت انجامیده است. این خلاء، به‌ویژه در مورد ایران که میراث جنگ معاصر آن می‌تواند بخشی از هویت تاریخی و فرهنگی نسل‌های آینده را شکل دهد، اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. براین‌اساس، پژوهش حاضر می‌کوشد رابطهٔ متقابل میان ارزش‌های میراثی، اصالت، حافظه جمعی، مشارکت اجتماعی و بازسازی پایدار را در یک چارچوب مفهومی تبیین کند و حکمرانی میراث را به‌عنوان هماهنگ کننده آنها مدنظر قرار دهد. این رویکرد، زمینه نظری لازم را برای توسعه سیاست‌های حفاظت از میراث جنگ معاصر ایران فراهم می‌سازد و میراث جنگ را نه صرفاً به‌عنوان بقایای یک رویداد تاریخی، بلکه به‌عنوان سرمایه‌ای فرهنگی برای استمرار هویت، حافظه و تاب‌آوری اجتماعی در نظر می‌گیرد.

۳. یافته‌های نظری و بحث

در فرایند کدگذاری باز، شش کد اولیه شناسایی و سپس در قالب پنج بُعد محتوایی و یک سازوکار فرابخشی سازمان‌دهی شدند؛ ارزش‌های میراثی، اصالت، حافظه جمعی، مشارکت جامعه، بازسازی پایدار و حکمرانی میراث. تحلیل ترکیبی این یافته‌ها نشان می‌دهد حکمرانی، از نظر کارکردی، جایگاهی متفاوت از پنج مؤلفه دیگر دارد. پنج مؤلفه نخست محتوای حفاظت را تعریف می‌کنند، درحالی‌که حکمرانی سازوکار اتصال و تصمیم‌گیری درباره آن محتواست. ازاین‌پس «پنج مؤلفه محتوایی» برای ارزش، اصالت، حافظه، مشارکت و بازسازی، و «مؤلفه فرابخشی و هماهنگ‌کننده» برای حکمرانی به کار می‌رود. داده‌های تجربی نیز برای خوانش یافته‌های نظری لازم است که پنج نمونه مختلف با شرایط گفته شده در ادامه، انتخاب گردید. از میان پنج نمونه ورشو، درسدن، موستار، خرمشهر و حلب که در ادامه این بخش برای تصویرسازی هر مؤلفه به کار می‌روند، سه مورد (ورشو، درسدن، خرمشهر) کاملاً مستقل از نمونه ۱۵ موردی جدول (۱) انتخاب شده‌اند، درحالی‌که دو مورد دیگر (موستار و حلب) پیش‌تر نیز در فرایند نمونه‌گیری هدفمند نظری حضور داشتند. این همپوشانی جزئی به دو دلیل مشکل‌ساز نیست؛ نخست، نقش این دو مورد در دو سطح متفاوت از تحلیل ایفا می‌شود؛ در جدول (۱) واحد تحلیل، «مطالعه» است و هدف، استخراج کدهای مفهومی از متن پژوهش‌های منتشرشده درباره آنهاست، درحالی‌که در جدول (۳) واحد تحلیل، «مورد تجربی» است و هدف، تصویرسازی تطبیقی و ملموس کردن مؤلفه‌هاست، کارکردی که مستلزم به‌کارگیری مواردی با ادبیات غنی و شناخته‌شده است. دوم، انتخاب سه نمونه کاملاً مستقل (ورشو، درسدن، خرمشهر) می‌تواند نشان دهد که چارچوب استخراج‌شده به مواردِ منبعِ خود محدود نمانده و در بافت‌های دیگر نیز آزمون‌پذیر باشد؛ بنابراین، بلکه لایه‌ای مکمل برای بررسی اکتشافی قابلیت توضیح‌دهندگی چارچوب پیشنهادی است. تلاش شد تا با این مؤلفه‌ها و تطبیق با نمونه‌های عینی پیشنهاداتی برای ایران نیز ارائه شود.

پیش از ارائه تحلیل تطبیقی، لازم است به یک محدودیت روش‌شناختی مهم هم اشاره شود؛ پنج نمونه موردی از نظر بافت سیاسی، نوع منازعه و میزان دخالت بین‌المللی با یکدیگر تفاوت‌های بنیادین دارند. ورشو و درسدن در بستر جنگ بین‌دولتی و در چارچوب دولت–ملتی نسبتاً باثبات و با افق زمانی چند دهه‌ای بازسازی شدند؛ موستار و حلب در بستر جنگ داخلیِ قومی چندجانبه و با دخالت فعال نهادهای بین‌المللی (یونسکو، بانک جهانی) قرار دارند؛ و خرمشهر در بستر جنگ بین‌دولتی، اما در انزوای نسبی

بین‌المللی و تحت تحریم بازسازی شده است. این تفاوت‌های ساختاری بدان معناست که موقعیت هر مورد روی طیف‌های ارائه‌شده (اصالت، مشارکت، حکمرانی) نباید به‌عنوان سنجش هم‌وزن یا نتیجه مقایسه علّی خوانده شود، بلکه باید صرفا ابزاری اکتشافی و تصویرسازانه برای نشان‌دادن دامنه ممکن در هر مؤلفه تلقی شود. به‌عبارت‌دیگر، این پژوهش ادعا نمی‌کند که تفاوت در، مثلاً، عمق مشارکت میان درسدن و خرمشهر صرفاً ناشی از انتخاب‌های مدیریتی است؛ بخشی از این تفاوت می‌تواند نتیجه تفاوت در نوع منازعه، سطح ثبات نهادی، و میزان دردسترس‌بودن منابع بین‌المللی باشد. متغیرهایی که در طراحی این پژوهش کنترل نشده‌اند و بررسی سهم مستقل هر یک، نیازمند پژوهش‌های تطبیقی جداگانه با طراحی کنترل‌شده‌تر است.

جدول ۳. چند نمونه تجربی مکمل برای انطباق معیارها در بخش یافته‌های نظری

Table 3. Supplementary empirical examples for aligning the criteria in the theoretical findings section

مؤلفه مستخرج از بررسی مطالعات	ورشو لهستان	دِرسدن آلمان	پلِ موستار بوسنی	خرمشهرِ ایران	حلبِ سوریه
ارزش‌ها	ارزش هویتی و ملی محور تصمیم‌گیری از ابتدا	کلیسا تبدیل به نماد آشتی شرق و غرب آلمان شد.	ارزش جهانی چندفرهنگی توسط یونسکو برجسته شد اما در واقعیت هر قومیت پل را نماد خود میدانست.	رویکرد فقط فنی و اجرایی بود و هیچ سندی مبتنی بر انواع ارزش‌ها تهیه نگردید.	روایت رسمی حول احیا اقتدار سیاسی و اقتصادی و نه ارزش‌های اجتماعی ساکنان
اصالت	بازسازی دقیق مبتنی بر اسناد پیش از جنگ	حدود ۳۸۰۰ سنگ شماره‌گذاری و استفاده شد و تعمداً رنگهای متفاوت حفظ گردید.	برخی مصالح اصلی حفظ شد ولی بقیه مصالح به گفته ایکوموس جدید هستند.	آثار تخریب جنگ اگر هم حفظ شده ناشی از عدم رسیدگی است و نه برنامه‌ریزی دراین‌خصوص.	در قسمت قلعه تقریباً خوب و اصیل اما در سایر بخش‌ها به‌خصوص بازار بی‌توجهی به اصالت
مشارکت مردمی	مشارکت گسترده متخصصان و مردم محلی	جنبش مدنی و شهروندی برای تأمین مالی و کمک بین‌المللی وجود داشت	مشارکت مردمی تقریباً نمادین بود و مردم در افتتاحیه هم نبودند.	ابتکارات مردمی و گروه‌های توانای زمان جنگ نقش در بازسازی نداشتند.	مشارکت پراکنده کسبه و بنیاد آقاخان در برخی بخش‌ها
بازسازی پایدار	پیوند بازسازی با اقتصاد و گردشگری شهری	پروژه موتور بازسازی مرکز شهر و صنعت گردشگری شد	ساخت‌وساز پل فرصت شغلی موقت برای جوانان بیکار بود ولی بعد از آن ادامه نیافت.	عدم تداوم سیاست بازسازی حتی در دو دولت متوالی. بحران مزمن تغییرهای مدیریتی	وابستگی به کمک خارجی زیر فشار تحریم و بی‌ثباتی سیاسی
حافظه جمعی	آرشیو بازسازی در حافظه جهانی یونسکو ثبت شد	سنگهای تیره و روشن عمداً کنار هم رها شدند که هم خاطره جنگ و هم بازسازی حفظ شود.	پل از منظر جهانی به نماد حافظه جنگ تبدیل شد ولی چندان در بُعد محلی موفق نبود.	محدود به بناهای نمادین خصوصاً مسجد جامع خرمشهر است.	حافظه به‌شدت سیاسی و چندپاره میان دولت، ساکنان و آوارگان
حلقه حکمرانی	هماهنگی کامل دولت- متخصص و شهروند که الگوی بیانیه ۲۰۱۸ یونسکو شد	حکمرانی ترکیبی و هماهنگ شهر و ایالت زاکسن، نهاد کلیسا و کمپین مردمی بین‌المللی	حکمرانی بین‌المللی بسیار قوی اما در عرصه داخلی نگاه بالابه‌پایین دولتی	حکمرانی صرفاً دولتی که با هر تغییر مدیریتی برنامه هم دگرگون شده است.	حکمرانی چندپاره میان دولت، متحدان خارجی و نهادهای خارجی بدون هماهنگی.

۳-۱. از حفاظت کالبدی به حفاظت از نظام معنایی میراث جنگ

نخستین برون‌داد سنتز نظری پژوهش، ضرورت بازتعریف موضوع حفاظت است. در سنت کلاسیکِ حفاظت، به‌ویژه در امتداد منشور ونیز، حفاظت عمدتاً حول بقای ماده‌تاریخی، فرم، مصالح، شواهد کالبدی و جلوگیری از تخریب استوار شده است (ICOMOS, 1964) بااین‌حال، تحول مطالعات میراث از رویکرد شیءمحور به رویکرد ارزش‌محور و سپس رویکردهای انتقادی میراث نشان داده است که «میراث» صرفاً چیزی نیست که از گذشته باقی‌مانده باشد، بلکه در فرایندهای اجتماعی، فرهنگی و سیاسی معنا پیدا می‌کند (Avrami et al., 2000; Smith, 2006; Harrison, 2013). در بستر منازعه، این تحول اهمیت بیشتری پیدا می‌کند؛ زیرا جنگ نه‌تنها ماده‌تاریخی را تخریب می‌کند، بلکه رابطه میان مکان، جامعه، خاطره و هویت را نیز دستخوش تغییر می‌سازد (Bevan, 2006; Stanley-Price, 2007; Viejo-Rose, 2011). مطالعه در پالمیرا نیز نشان داده که تخریب خود به مداخله‌ای در معنای فضای شهری و حافظه جمعی بدل می‌شود، نه صرفاً آسیب کالبدی. براین‌اساس، واحد اصلی حفاظت در میراث جنگ نباید «بنای باقی‌مانده» بلکه «نظام معنایی–اجتماعی متصل به آن» باشد (See: Harrowell, 2016)؛ یافته نخست پژوهش این است که حفاظت از میراث جنگ، حفاظت هم‌زمان از ماده‌تاریخی و ظرفیت آن برای حفظ، انتقال و بازتولید معناست. این یافته با ادبیات جدید میراث که ارزش را امری چندلایه و اجتماعی می‌داند هم‌خوان است. در چنین رویکردی حتی بقایای تخریب، آثار آسیب، و نشانه‌های ناشی از جنگ نیز الزاماً «عناصر نامطلوب» نیستند؛ بلکه ممکن است خود به حاملان شواهد تاریخی و حافظه جمعی تبدیل شوند.

این تغییر زاویه دید یک پیامد اساسی دارد: حفاظت موفق لزوماً با بیشترین میزان بازسازی کالبدی برابر نیست. اگر بازسازی کامل موجب حذف نشانه‌های جنگ، محو شواهد تاریخی یا تضعیف خاطرات اجتماعی شود، ممکن است از منظر کالبدی موفق، اما از منظر میراثی ناموفق باشد. این مسئله در مورد میراث جنگ اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا ارزش بخشی از این میراث دقیقاً از «آسیب‌دیدگی» و ارتباط آن باتجربه تاریخی جنگ ناشی می‌شود. از این منظر، تخریب دیگر صرفاً یک وضعیت فیزیکی نیست که باید هرچه سریع‌تر اصلاح شود؛ بلکه ممکن است بخشی از یک «داده میراثی» باشد.

۳-۲. ارزش‌های میراثی؛ چرا باید آثارِ منازعه حفاظت شوند؟

رویکرد حفاظت مبتنی بر ارزش‌ها نقطه عزیمت مهمی برای این پژوهش است. این رویکرد میراث را حامل مجموعه‌ای از ارزش‌های تاریخی، اجتماعی، فرهنگی، معنوی، اقتصادی و هویتی می‌داند و تصمیم حفاظتی را وابسته به شناسایی و ارزیابی این ارزش‌ها می‌کند (Avrami et al., 2000; Mason, 2002; de la Torre, 2002). تحلیل تطبیقی منابع هم نشان می‌دهد که در میراث جنگ، ارزش و اصالت باید به‌صورت رابطه‌ای و نه مستقل از یکدیگر فهم شوند (شکل ۲). ارزش‌ها تعیین می‌کنند که چه چیزی برای جامعه اهمیت دارد؛ مثلاً در کولاهای (نوعی خانه سنگی و چندطبقه) کوزوو همین موضوع نشان‌داده‌شده که ارزش‌ها زیربنای عملکرد حفاظت‌اند و اهداف متفاوت نهادهای اهداکننده مستقیماً بر روش مداخله اثر می‌گذارد (Legnér, 2018). در حقیقت ارزش‌ها تعیین‌کننده «چرایی حفاظت» هستند.

نمونه‌های موردی (جدول۳) روی یک محور دوقطبی قرار می‌گیرند؛ در یک سو، ورشو و درسدن، ارزش را از همان ابتدا و به‌صورت آگاهانه محور تصمیم قرار دادند؛ در ورشو ارزش هویتی و ملی (Jankowski, 1990)، و در دِرسدن ارزشی صریحاً سیاسی–اجتماعی، یعنی آشتی میان شرق و غرب (Goebel, 2025). در خرمشهر، شواهد موجود نشان می‌دهد که در کنار رویکردهای بازسازی، حفظ آثار جنگ و تداوم تاریخ بنا نیز از سوی ساکنان و گردشگران موردتوجه بوده است (Mirisaee & Ahmad, 2018). این وضعیت نشان می‌دهد که مسئله خرمشهر را نمی‌توان صرفاً با دوگانه موفقیت یا شکست بازسازی توضیح داد. در خرمشهر فقدان هرگونه چارچوب ارزش‌گذاری مکتوب، فرایند را از ابتدا صرفاً فنی–اجرایی کرد و در حلب روایت رسمی

حول احیای اقتصادی و اقتدار دولتی شکل گرفت، نه ارزش‌های اجتماعی–فرهنگی ساکنان (Munawar & Symonds, 2022). اما موستار میان این دو قطب جای می‌گیرد و نکته‌ای مستقل اضافه می‌کند و آن اینکه ارزش «هم‌زیستی چندفرهنگی» در سطح بین‌المللی توسط یونسکو برجسته شد، اما بعدها مشاهده کردند که هر قوم همچنان پل را بیشتر نماد خودش می‌دید (Armaly, et al., 2004). یعنی وجود یک «سندِ ارزش»، الزاماً به معنای اجماع بر سر آن ارزش نیست.

۳-۲-۱. تحلیل زمینه‌ای ایران: چرا «سندِ ارزش» در ایران شکل نگرفته است؟

برخلاف نمونه‌های ورشو و درسدن که در آن‌ها ارزش‌گذاری میراثی پیش از مداخله و به‌صورت نهادی تثبیت شده بود، در ایران حداقل سه مانع ساختاری مانع از شکل‌گیری «سندِ ارزش» به‌عنوان مبنای تصمیمِ بازسازی شده است:

نخست، چندپارگی نهادی متولیان. در بروکراسی اداری ایران می‌توان مشاهده کرد که میراث جنگ زیر نظر حداقل سه نهاد (تقریباً موازی) اداره می‌شود: وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی (با رویکرد حفاظتی–تاریخی)، بنیاد حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس (با رویکرد روایی–ایدئولوژیک)، و نهادهای نظامی–امنیتی مرتبط با مناطق عملیاتی. هر یک از این نهادها تعریف متفاوتی از «ارزش» دارند؛ بنابراین، مسئله صرفاً «نبود سند ارزش» نیست، بلکه تعارض بر سر مرجع تولید ارزش است. تا زمانی که این تعارض نهادی حل نشود، تهیه «سند ارزش» صرفاً به تولید سندی دیگر در کنار اسناد موازی موجود می‌انجامد، نه به یک مبنای مشترک تصمیم‌گیری.

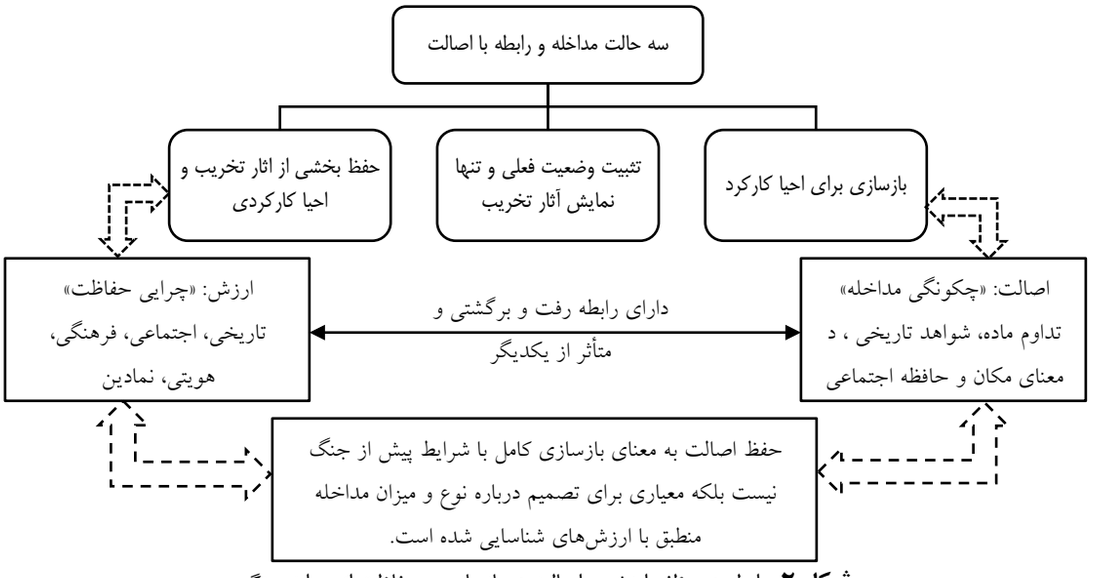
دوم، غلبه پارادایم کالبدی–فنی در نهادهای اجرایی. در خرمشهر، بازسازی پس از جنگ عمدتاً در قالب پروژه‌های عمرانی و زیر نظر نهادهای فنی (سازمان بازسازی، شهرداری) تعریف شد. در این پارادایم، «ارزش» معادل «قابلیت استفاده مجدد کالبدی» است، نه معنا و حافظه؛ بنابراین، حتی اگر سندی هم تهیه می‌شد، در چارچوب فنی ارزیابی می‌شد، نه در چارچوب ارزش‌محور. این وضعیت با آنچه در حلب رخ داد قابل‌مقایسه است: در آنجا نیز بازسازی زیر فشار اقتدار دولتی و منطق اقتصادی، ارزش‌های اجتماعی–فرهنگی ساکنان را به حاشیه راند (Munawar & Symonds, 2022).

سوم، فقدان یا کمبود الزام قانونی. در منابع و اسناد بررسی‌شده، الزام صریح و عامی برای تهیه «سند ارزش» پیش از مداخله در بازسازی مناطق جنگ‌زده شناسایی نشد. برخلاف کشورهایی مانند بوسنی که در چارچوب پروژه‌های بازسازی بین‌المللی (یونسکو، بانک جهانی) این الزام تحمیل شد، در ایران بازسازی مناطق جنگ‌زده عمدتاً در چارچوب ملی و بدون نظارت بین‌المللی انجام گردیده است؛ بنابراین، خلأ قانونی، نه‌فقط یک غفلت فنی، بلکه یک سکوت ساختاری است که بازتولید رویکرد کالبدی را ممکن می‌سازد.

نتیجه تحلیلی: بنابراین، چالش اصلی ایران نه «ناآگاهی از اهمیت سند ارزش»، بلکه نبود سازوکار نهادی برای تولید و اجرای آن در فضای چندپارچه و متعارض است. مدل پیشنهادی این پژوهش تنها در صورتی در این زمینه قابل اجراست که پیش از هر چیز، مرجعیت نهادی تولید ارزش روشن شود. بدون این پیش‌شرط، «سند ارزش» به سندی تشریفاتی تبدیل می‌شود که در کنار سایر اسناد موازی، فقط لایه‌ای دیگر به دیوان‌سالاری حفاظت اضافه می‌کند. تجربه موستار نشان می‌دهد که حتی وجود سند ارزش در سطح بین‌المللی نیز، اگر با اجماع محلی همراه نباشد، به هم‌راستایی واقعی منجر نمی‌شود. این هشدار برای ایران اهمیت مضاعف دارد؛ در زمینه‌ای که روایت‌های رسمی و محلی می‌توانند به‌شدت واگرا باشند، سند ارزش تنها زمانی کارآمد است که سازوکار حکمرانی برای مدیریت این واگرایی قبلاً تعریف شده باشد.

۳-۳. اصالت؛ چرا «اصل بودن ماده» کافی نیست؟

اصالت و ارزش به‌نوعی با هم مرتبط هستند (شکل ۲). مفهوم اصالت طی چند دهه از برداشت مادی و شیءمحور فاصله گرفته است. در زمینه ایران نیز مسئله اصالت مادی و نسبت آن با سنت‌های بومیِ حفاظت محل بحث بوده است (Yadollahi, 2020). منشور ونیز بر ماده و شواهد تاریخی تأکید داشت، اما سند نارا اصالت را مفهومی وابسته به زمینه فرهنگی معرفی کرد و دامنه آن را به فرم، مصالح، کارکرد، سنت، مکان، روح و احساس گسترش داد (ICOMOS,1964,1994). در تحلیل مناظره یونسکو و ایکوموس بر سر سیاست بازسازی نیز نشان‌داده‌شده که پرسشِ «آیا سایت بازسازی‌شده می‌تواند اصالت را حفظ کند؟» پاسخی از پیش تعیین‌شده ندارد (Khalaf, 2017).

شکل ۲. رابطه دو مؤلفه ارزش و اصالت در بازسازی و حفاظت از میراث جنگ

Figure 2. The relationship between the two components of value and authenticity in the reconstruction and conservation of war heritage

اگر اصالت را طیفی از «حداکثر باز استفاده ماده اصیل» تا «رونوشت سازی با مواد نو» در نظر بگیریم، با اندک تسامحی دِرسدن و موستار دو انتهای این طیف‌اند. در درسدن حدود ۳۸۰۰ سنگ اصلیِ شماره‌گذاری شده در ساختار جدید باز استفاده و تفاوت رنگ سنگ‌ها عمداً حفظ شد (Goebel, 2025)، درحالی‌که در موستار ارزیابی رسمی ایکوموس تصریح کرد، پل عمدتاً با مصالح نو و به‌صورت «رونوشت» بازسازی شده است (Armaly, et al., 2004). ورشو با اتکا به عکس‌ها و نقشه‌های پیش از جنگ و آرشیو BOS در نزدیکی قطب درسدن قرار می‌گیرد (Jankowski, 1990). حلب، برخلاف سه مورد بالا، تصویری ناهمگون درون یک شهر واحد ارائه می‌دهد؛ بازسازی قلعه به قطب درسدن نزدیک است، اما بخش‌هایی از بازار به قطب موستار میل می‌کند (Munawar & Symonds, 2022). خرمشهر در این طیف جایگاه مبهمی دارد، چون اساساً معیار مشخصی برای تصمیم درباره حفظ یا حذف ردپای تخریب اعمال نشد و همین ابهام، خود یافته‌ای است که «نبود سیاست اصالت، نه انتخابِ یک نقطه روی طیف، بلکه متأسفانه فقدان تصمیم است».

۳-۳-۱. تحلیل زمینه‌ای ایران: چرا در ایران «طیفِ اصالت» تعریف نشده است؟

برخلاف نمونه‌هایی مانند درسدن که در آن‌ها سیاست اصالت از پیش و به‌صورت نهادی تعریف شده بود، در ایران احتمالاً سه مانع ساختاری مانع از شکل‌گیری «طیف اصالت» به‌عنوان مبنای تصمیم مداخله می‌شود.

نخست، دوگانه کاذب «حفاظت یا بازسازی». در ادبیات حفاظت ایران، اصالت غالباً در تقابل با بازسازی تعریف می‌شود (Yadollahi, 2020). یعنی فرض بر این است که یا باید اثر را دست‌نخورده نگه داشت (حفاظت کالبدی)، یا آن را بازسازی کرد (بازگرداندن به وضع پیشین). این دوگانه، امکان وجود «طیف فازی» را از میان می‌برد. درحالی‌که تجربه درسدن نشان می‌دهد که بازسازی می‌تواند با حفظ اصالت همراه باشد، اگر باز استفاده حداکثری از مصالح اصیل و نمایش آگاهانه تفاوت قدیم و جدید در دستور کار باشد. در ایران، این الگو نه نهادینه شده و نه در دستورالعمل‌های مرمتی پیش‌بینی شده است (Ibid).

دوم، سیطره معیار «قدمت» بر معیار «تداوم معنا». در نظام ارزش‌گذاری میراث در ایران (آیین‌نامه‌های ثبت ملی بناها)، معیار اصلی برای ثبت و حفاظت، غالباً «قدمت» و «ارزش معماری» است، نه «تداوم معنا» یا «ارتباط با حافظه جمعی». در نتیجه، بناهایی که قدمت کمتری دارند اما حامل حافظه جنگ هستند (مانند سنگرها، پناهگاه‌ها، یا بناهای آسیب‌دیده جنگ)، در اولویت حفاظتی قرار نمی‌گیرند. این وضعیت با آنچه در حلب رخ داد قابل‌مقایسه است؛ در آنجا نیز بازسازی قلعه (به‌عنوان بنای تاریخی باارزش معماری بالا) در اولویت قرار گرفت، درحالی‌که بازار (به‌عنوان فضای اجتماعی–اقتصادی باارزش حافظه‌ای) به حاشیه رانده شد (نک. جدول ۲ مطالعات صورت‌گرفته روی حلب).

سوم، فقدان یا کمبود دستورالعمل مشترک میان نهادهای متولی. در ایران، وزارت میراث فرهنگی و بنیاد حفظ آثار و ارزش‌های دفاع مقدس، هر یک دستورالعمل‌های جداگانه‌ای برای مداخله در آثار جنگ دارند. این دستورالعمل‌ها چندان با یکدیگر هم‌راستا نیستند، و البته در برخی موارد متعارض‌اند؛ بنابراین، حتی اگر یک نهاد بخواهد «طیف اصالت» را تعریف کند، نهاد دیگر ممکن است آن را به رسمیت نشناسد. این وضعیت، یادآور تجربه موستار است؛ در آنجا نیز اختلاف میان یونسکو و ایکوموس بر سر معیار اصالت، به تصمیم‌گیری مبهم و ناهمگون منجر شد.

نتیجه تحلیلی: بنابراین، چالش ایران نه «ناآگاهی از مفهوم طیف اصالت»، بلکه نبود سازوکار نهادی و دستورالعملی مشترک برای تعریف و اجرای آن است. مدل پیشنهادی این پژوهش تنها در صورتی در این زمینه قابل اجراست که پیش از هر چیز، معیار مشترک اصالت میان نهادهای متولی تعریف شود. در غیر این صورت، «طیف اصالت» به یک مفهوم انتزاعی در متون دانشگاهی تقلیل می‌یابد، بدون آنکه در عمل بر تصمیم‌های مداخله اثر بگذارد. تجربه درسدن نشان می‌دهد که وجود چارچوب‌ها و دستورالعمل‌های مشترک می‌تواند از عوامل مهم در تحقق بازسازی اصالت محور باشد. این پیش‌شرط برای ایران، به دلیل تعدد نهادهای متولی، اهمیت مضاعف دارد.

۳- ٤. حافظه جمعی: از «ارزش افزوده» به «مکانیسم تولید معنا»

نظریه حافظه جمعی در این پژوهش بر این فرض استوار است که حافظه صرفاً در ذهن افراد ذخیره نمی‌شود، بلکه در چارچوب‌های اجتماعی، فرهنگی و فضایی بازتولید می‌شود (Halbwachs, 1992). مفهوم lieux de mémoire نیز نشان می‌دهد که مکان‌ها و نشانه‌های مادی می‌توانند به کانون‌های تثبیت و انتقال حافظه تبدیل شوند (Nora 1989). پژوهشگرانی نیز این بحث را با مفهوم حافظه فرهنگی گسترش داده‌اند و بر سازوکارهای انتقال حافظه میان نسل‌ها تأکید می‌کنند (Assmann,2011). در زمینه جنگ، این نظریه اهمیت زیادی پیدا می‌کند؛ زیرا مکان‌های مرتبط با جنگ می‌توانند هم‌زمان حامل تجربه فقدان، مقاومت، رنج، هویت و بازسازی باشند. ادبیات مربوط به یادمان‌ها نیز نشان می‌دهد که مکان‌های یادمانی پس از منازعه صرفاً اشیای یادبود نیستند، بلکه در مذاکره درباره گذشته و شکل‌دهی به آینده اجتماعی نقش دارند (Sørensen et al., 2019) طوری که در پژوهش‌هایی پیرامون یادمان جنگ استرالیا این ایده را از طریق نظریه اسمبلاژ اجتماعی– مادی ردیابی کرده‌اند (Roppola et al., 2019)؛ بنابراین حافظه جمعی نباید به‌عنوان یک ارزش جانبی در کنار ارزش‌های تاریخی و معماری قرار گیرد؛ بلکه یکی از سازوکارهای اصلی تولید و تداوم ارزش میراثی است. به‌عبارت‌دیگر «میراث جنگ زمانی واجد معنای اجتماعی پایدار می‌شود که

بتواند پیوند میان تجربه گذشته، حافظه جمعی و هویت معاصر جامعه را حفظ کند». پیامد مهم این یافته آن است که حذف آثار جنگ نمی‌تواند همیشه معادل حفاظت باشد. در برخی موارد، پاک‌سازی کامل آثار آسیب و بازگرداندن مکان به وضعیت پیش از جنگ ممکن است از نظر کالبدی مطلوب باشد، اما از نظر حافظه‌ای موجب ازدست‌رفتن بخشی از معنای میراث شود. بااین‌حال، این گزاره نباید به یک حکم مطلق تبدیل شود.

خط اصلی تمایز در این مؤلفه، فاصله میان «حافظه نمادین یا بین‌المللی» و «حافظه زیسته محلی» است. در درسدن این دو تقریباً هم‌راستا شدند. سنگ‌های تیره اصلی عمداً کنار سنگ‌های روشن جدید باقی ماندند تا هم در روایت جهانی و هم در تجربه روزمره شهروندان، تخریب و بازسازی هر دو «قابل خوانش» بمانند (Goebel, 2025). در ورشو نیز آرشیو BOS به طور هم‌زمان سند رسمی جهانی و مرجع حافظه محلی شد (Jankowski, 1990). در موستار اما این دو از هم فاصله گرفتند؛ پل به نماد جهانی آشتی بدل شد، درحالی‌که نسل‌های جدید محلی بدون خاطره مشترک از هم‌زیستی واقعی رشد کردند (Armaly, et al., 2004). حلب نمونه‌ای دیگر از همین شکاف است؛ حافظه رسمی، بازسازی را نماد «بازگشت آرامش» می‌داند، اما آوارگان و بخشی از ساکنان در این روایت سهمی ندارند (Munawar & Symonds, 2022). خرمشهر مسیر سومی را نشان می‌دهد. نه هم‌راستایی درسدن و نه شکاف آشکار موستار وحلب، بلکه تقلیل حافظه به چند بنای نمادین مجزا (موزه، مسجد جامع) که چندان وارد کلیت بافت و زندگی روزمره نشد.

۳-٤-۱. تحلیل زمینه‌ای ایران: چرا مؤلفه حافظه جمعی در بازسازی‌های جنگ ایران غایب است؟

در خرمشهر، آنچه پس از بازسازی شکل گرفت، شبیه به یک «حافظه رسمی–نمادین» بود که در چند بنای شاخص (مسجد جامع، موزه جنگ) خلاصه می‌شد، درحالی‌که «حافظه زیسته» ساکنان یعنی خاطرات روزمره، مسیرهای رفت‌وآمد، صداها و نشانه‌های زندگی پیش از جنگ در فرایند بازسازی چندان دیده نشدند. این شکاف را می‌توان با سه عامل تحلیلی توضیح داد:

نخست، اولویت بازگشت سریع جمعیت بر حفظ نشانه‌های جنگ. سیاست بازسازی خرمشهر در دهه ۶۰ و ۷۰ عمدتاً بر «پاک‌سازی آثار جنگ برای بازگشت زندگی» متمرکز بود. در این منطق، ردپای تخریب نه به‌عنوان «شاهد تاریخی» بلکه به‌عنوان «مانع بازسازی» تلقی می‌شد. این دقیقاً همان مسیری است که در موستار و حلب نیز مشاهده شد؛ حذف نشانه‌های جنگ برای بازگرداندن «عادی‌سازی».

دوم، تمرکز حافظه رسمی بر روایت ایثار و مقاومت، نه تجربه زیسته. حافظه جمعی جنگ در ایران عمدتاً از طریق رسانه، ادبیات، سینما و مراسم رسمی بازتولید می‌شود. این حافظه، یک حافظه روایی–ایدئولوژیک است که بر قهرمانی و فداکاری تأکید دارد، نه بر تجربه روزمره فقدان، آوارگی و بازسازی؛ بنابراین، وقتی نوبت به بازسازی مکان می‌رسد، این روایت رسمی است که تعیین می‌کند «چه چیزی باید حفظ شود» (مثلاً یک مسجد، یک یادمان)، نه حافظه ساکنان. این وضعیت با آنچه در حلب رخ داد قابل‌مقایسه است؛ در آنجا نیز روایت رسمی حول «بازگشت آرامش» شکل گرفت، نه حول تجربه آوارگان.

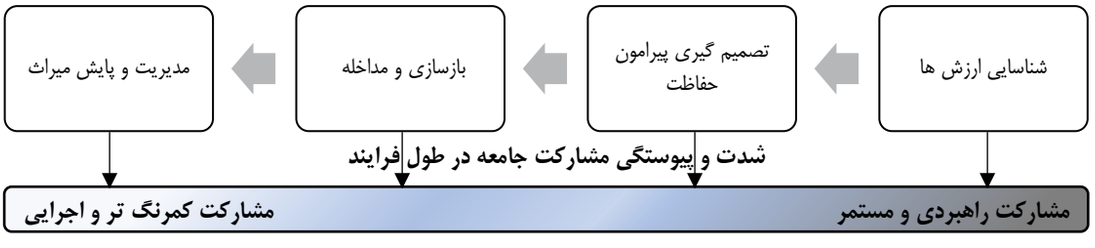
سوم، مهاجرت و گسست نسلی. بخش بزرگی از ساکنان خرمشهر پس از جنگ مهاجرت کردند و نسل دوم و سوم دیگر تجربه مستقیمی از شهر پیش از جنگ ندارند؛ بنابراین، حتی اگر سازوکار مستندسازی هم وجود داشت، حاملان اصلی حافظه زیسته در دسترس نبوده یا پراکنده شده بودند. این وضعیت باتجربه موستار قابل‌مقایسه است؛ در آنجا نیز نسل‌های جدید محلی بدون خاطره مشترک از هم‌زیستی واقعی رشد کردند.

نتیجه تحلیلی: بنابراین، چالش ایران نه‌فقط «نبود مستندسازی چندلایه»، بلکه غلبه یک حافظه رسمی–روایی بر حافظه زیسته محلی است. مدل پیشنهادی این پژوهش تنها در صورتی در این زمینه کاربرد دارد که بتواند سازوکاری برای ورود روایت‌های محلی به فرایند تصمیم‌گیری رسمی فراهم کند یعنی چیزی که تقریباً در ایران نه نهادینه شده و نه از نظر سیاسی

بی‌مسئله بوده است. تجربه درسدن نشان می‌دهد که هم‌راستایی حافظه رسمی و محلی، می‌تواند پیش‌شرط تحقق حفاظت حافظه محور است. این پیش‌شرط برای ایران، به دلیل غلبه روایت رسمی، اهمیت دارد.

۳-۵. جامعه محلی: از ذی‌نفعِ مُنفعل به کنشگر تولیدکننده میراث

تحول مطالعات میراث، مفهوم جامعه را از جایگاه «مخاطب» به «کنشگر» ارتقا داده است. رویکردهای ارزش‌محور، میراث انتقادی و منشور بورا بر اهمیت شناخت ارزش‌هایی تأکید دارند که توسط جوامع به مکان نسبت داده می‌شوند (Avrami et al., 2000; ICOMOS Australia, 2013). در همین راستا، ادبیات پس از منازعه نشان داده است که بازسازی میراث زمانی می‌تواند به بازیابی اجتماعی کمک کند که جامعه مخاطب در فرایند تصمیم‌گیری حضور واقعی داشته باشد (Stanley-Price, 2007; Alsalloum & Brown, 2019). در دو نظرسنجی از ساکنان موصل نیز نشان‌داده‌شده که ارزش‌گذاری خودِ مردم اغلب با رویکردهای بازسازی خارجی محور تفاوت دارد (Isakhan & Meskell, 2019, 2024) و برخی تحقیقات نیز جوامع محلی را شاخص اصلی صیانت از میراث پس از جنگ معرفی کرده‌اند (Al-Barzngy & Khayat, 2023). تحلیل منابع نشان می‌دهد که مشارکت جامعه محلی نباید به مرحله‌ای اجرایی پس از اتخاذ تصمیمات حفاظتی محدود شود. یافته بخش حاضر پژوهش این است که «جامعه محلی بخشی از زیرساخت تولید، تفسیر و انتقال ارزش میراث جنگ است و مشارکت آن باید از مرحله شناسایی ارزش تا تصمیم‌گیری، بازسازی و مدیریت ادامه یابد». در واقع، اگر حافظه یکی از منابع اصلی معنای میراث است، جامعه‌ای که حامل آن حافظه است نمی‌تواند از فرایند تعیین سرنوشت میراث حذف شود (شکل ۳).

شکل ۳. شدت و پیوستگی مشارکت جامعه محلی در طول فرایند حفاظت و بازسازی

Figure 3. Intensity and continuity of local community participation throughout the conservation and reconstruction process

می‌توان پنج نمونه موردی را روی یک زنجیره نزولیِ عمق مشارکت مرتب کرد. در بالاترین سطح، درسدن قرار دارد. مشارکت مردمی نه واکنشی، بلکه پیشران بود و کمپین شهروندی پیش از هرگونه تصمیم دولتی آغاز شد (Goebel, 2025). یک پله پایین‌تر، ورشو مشارکت گسترده شهروندان و متخصصان را در کنار رهبری دولتی نشان می‌دهد (Jankowski, 1990). در حلب، مشارکت به‌صورت جزیره‌ای و از طریق کنشگران غیردولتی محدود (بنیاد آقاخان، برخی کسبه) در دل فرایندی عمدتاً دولت‌محور رخ داد (Munawar & Symonds, 2022; Plets & Munawar, 2024, 2025). در موستار، مشارکت به بعد اجرایی و کارگری (اشتغال موقت جوانان) تقلیل یافت، بدون سهمی در تصمیم‌گیری واقعی، تا جایی که ساکنان حتی در مراسم افتتاح نیز غایب بودند (Armaly, et al., 2004). در سطح پایین این زنجیره، خرمشهر قرار می‌گیرد، جایی که بهتر است بگوییم حداقل سند مدونی در این زمینه پیدا نشد.

۳-۵-۱. تحلیل زمینه‌ای ایران: موانع ساختاری مشارکت جامعه محلی

با توجه به شرایط ایران مشارکت جامعه محلی در بازسازی میراث جنگ حداقل با سه مانع مهم مواجه است:

نخست، ساختار متمرکز تصمیم‌گیری. در ایران، تصمیم‌گیری درباره بازسازی مناطق جنگ‌زده عمدتاً در سطح ملی و در نهادهای مرکزی (وزارت میراث فرهنگی، بنیاد حفظ آثار، سازمان برنامه‌وبودجه) انجام می‌شود. در این ساختار، جامعه محلی نه به‌عنوان «کنشگر تصمیم‌گیر» بلکه به‌عنوان «مخاطب طرح» در نظر گرفته می‌شود. این وضعیت باتجربه خرمشهر قابل‌مقایسه است (Sarvarzadeh & Abidin, 2012)؛ در آنجا نیز نه گروه‌های کارشناسی محلی به کار گرفته شدند و نه ابتکار مردم به رسمیت شناخته شد. در مقابل، تجربه درسدن نشان می‌دهد که مشارکت مردمی زمانی مؤثر است که از مرحله شناسایی ارزش آغاز شود، نه‌فقط در مرحله اجرا.

دوم، فقدان نهادهای میانجی محلی. برخلاف نمونه‌هایی مانند درسدن که در آن‌ها نهادهای مدنی (انجمن‌های محلی، بنیادهای شهروندی) از پیش وجود داشتند و توانستند نقش میانجی میان دولت و جامعه را ایفا کنند، در ایران نهادهای مدنی محلی در مناطق جنگ‌زده عمدتاً ضعیف یا دولتی شده هستند؛ بنابراین، حتی اگر ساختار رسمی مشارکت هم ایجاد شود، بازیگران مستقل محلی برای ایفای نقش در آن وجود ندارند. این مسئله، مشارکت را به یک‌رویه تشریفاتی تقلیل می‌دهد (See: Sarvarzadeh & Abidin, 2012). تجربه حلب نیز نشان می‌دهد که در غیاب نهادهای مدنی مستقل، مشارکت به‌صورت جزیره‌ای و محدود باقی می‌ماند.

سوم، سیطره ملاحظات امنیتی–ایدئولوژیک بر ملاحظات حفاظتی. میراث جنگ در ایران، به دلیل پیوند با روایت رسمی دفاع مقدس، یک حوزه سیاسی–امنیتی تلقی می‌شود، نه صرفاً یک حوزه فرهنگی–تاریخی. این امر، ورود رویکردهای حفاظتی مبتنی بر «تعدد روایت» و «مشارکت انتقادی» را با محدودیت مواجه می‌کند؛ بنابراین، مشارکت جامعه محلی در ایران نه‌فقط یک مسئله فنی–سازمانی، بلکه یک مسئله سیاسی است. تجربه موستار نشان می‌دهد که حتی در سطح بین‌المللی، مشارکت محلی زمانی مؤثر است که با سازوکار حکمرانی همراه باشد. این هشدار برای ایران اهمیت بیشتری دارد. در زمینه‌ای که ملاحظات امنیتی–ایدئولوژیک بر تصمیم‌گیری حاکم است، مشارکت محلی تنها زمانی می‌تواند مؤثر باشد که سازوکار حکمرانی برای مدیریت این ملاحظات از پیش تعریف شده باشد.

نتیجه تحلیلی: بنابراین، مدل پیشنهادی این پژوهش در زمینه ایران، پیش از آنکه به «شوراهای محلی بازسازی» نیاز داشته باشد، نیازمند بازتعریف رابطه میان نهادهای متولی، جامعه محلی و ملاحظات سیاسی–ایدئولوژیک است. بدون این بازتعریف، هر ساختار مشارکتی جدید، در بهترین حالت به یک نهاد مشورتی تشریفاتی و در بدترین حالت به یک‌لایه دیوان‌سالاری جدید تبدیل خواهد شد.

۳-٦. بازسازی پایدار: بازسازی «برای آینده» نه بازگرداندنِ «گذشته»

ادبیات بازسازی پس از جنگ نشان داده است که بازسازی میراث نمی‌تواند صرفاً به بازگرداندن شکل فیزیکی بناها تقلیل یابد. مطالعه موردی خرمشهر نیز نشان داده است که بازاسکان و بازسازی پس از جنگ با مسائل پایدار شهری و انتظارات جامعه محلی درگیر بوده است (Mirisaee et al., 2015). برخی نقش میراث را در بازیابی اجتماعی و فرهنگی پس از جنگ برجسته می‌کنند (Stanley-Price 2007)؛ بعضی دیگر بازسازی را بخشی از مذاکره اجتماعی درباره گذشته می‌دانند (Viejo-Rose 2011)؛ و پژوهشگرانی نیز بر ظرفیت میراث برای آشتی اجتماعی و توسعه پایدار تأکید دارند (Alsalloum & Brown, 2019). مطالعات موردی بوسنی و هرزگوین نیز نشان داده‌اند که بازسازی محیط ساخته‌شده می‌تواند با بازگشت جمعیت، احیای روابط اجتماعی و فرایند آشتی ارتباط پیدا کند. یافته پژوهش در بخش حاضر این است که «بازسازی باید از یک اقدام کالبدی به یک مداخله فرهنگی – اجتماعی – فضایی ارتقا یابد»؛ بنابراین بازسازی پایدار زمانی با حفاظت از میراث جنگ سازگار است که هم‌زمان تداوم تاریخی، بازیابی اجتماعی، قابلیت استفاده معاصر و پایداری بلندمدت مکان را تأمین کند. در این چارچوب، سؤالِ «آیا بنا

بازسازی شود؟» پرسشِ کافی نیست. سؤال اصلی باید این باشد که «چه نوع مداخله‌ای بیشترین ظرفیت را برای حفظ ارزش‌های تاریخی و حافظه‌ای، در عین پاسخ‌گویی به نیازهای جامعه امروز، دارد؟». این دقیقاً همان جابه‌جایی است که در ادبیات جدید بازسازی پس از منازعه مشاهده می‌شود. تصمیم درباره اینکه چه چیزی بازسازی شود، چگونه بازسازی شود و چه چیزی باقی بماند، ماهیتی صرفاً فنی ندارد؛ بنابراین، بازسازی پایدار باید میان دو خطر بالقوه تعادل برقرار کند: «حفاظت بدون امکان زندگی مجدد در برابر بازسازی بدون تداوم تاریخی».

تمایز اصلی این مؤلفه، میان «پایداری اقتصادی در سطح شهر» و «پایداری اجتماعی در سطح جامعه محلی» است، دو نکته‌ای که در نمونه‌ها همیشه با هم پیش نمی‌روند. درسدن نسبتاً در این زمینه موفق بوده یعنی پروژه هم موتور اقتصاد و گردشگری شهر شد و هم پیوند اجتماعی شهروندان را تا حدی تقویت کرد (Goebel, 2025). ورشو نیز مسیر مشابهی داشت. موستار این دو بُعد را از هم جدا کرد؛ پایداری نمادین و گردشگری محقق شد، اما پایداری اجتماعی–اقتصادی محلی با ادامه بیکاری بالا چندان محقق نگردید (Armaly, et al., 2004). حلب نیز تقریباً زیر فشار تحریم و بی‌ثباتی سیاسی، پایداری‌اش شکننده و وابسته به کمک خارجی باقی ماند (Munawar & Symonds, 2022). خرمشهر هم نمونه‌ای از غلبه رویکرد کالبدی و ناپیوستگی سیاست‌های بازسازی و البته توقف مکرر پروژه همراه با تغییر دولت‌ها را نشان می‌دهد.

۳-۶-۱. تحلیل زمینه‌ای ایران: چرا بازسازی پایدار در ایران محقق نشده است؟

بازسازی پایدار میراث جنگ در ایران حداقل با سه مانع روبروست:

نخست، وابستگی پایداری پروژه به چرخه‌های سیاسی. تجربه خرمشهر نشان می‌دهد که پایداری پروژه‌های بازسازی در ایران به‌شدت وابسته به تغییر دولت‌ها و اولویت‌های سیاسی است. در هر دوره، پروژه‌هایی که با اولویت‌های دولت پیشین تعریف شده بودند، متوقف یا کم‌رنگ شدند. این وضعیت باتجربه حلب قابل‌مقایسه است. در آنجا نیز بی‌ثباتی سیاسی و وابستگی به کمک خارجی، پایداری پروژه را تضعیف کرد. در مقابل، تجربه درسدن نشان می‌دهد که پایداری پروژه زمانی محقق می‌شود که نهادهای مدنی و سازوکارهای مالی مستقل از چرخه‌های سیاسی وجود داشته باشند.

دوم، غلبه رویکرد کالبدی بر رویکرد اجتماعی–اقتصادی. در بازسازی خرمشهر، تمرکز عمدتاً بر بازسازی کالبدی (خانه‌ها، خیابان‌ها، زیرساخت‌ها) بود، نه بر بازسازی اقتصاد محلی، اشتغال و روابط اجتماعی. در نتیجه، حتی پس از بازسازی کالبدی، بیکاری و مهاجرت ادامه یافت. این وضعیت باتجربه موستار قابل‌مقایسه است. در آنجا نیز پل بازسازی شد، اما اقتصاد محلی و پیوندهای اجتماعی چندان بهبود نیافت. در مقابل، تجربه درسدن تقریباً نشان می‌دهد که بازسازی کالبدی زمانی پایدار می‌شود که با برنامه اشتغال‌زایی، بازگشت کسب‌وکارهای پیشین و تقویت حداقلی پیوندهای اجتماعی همراه باشد.

سوم، فقدان سازوکار پایش میان‌مدت. در ایران، پروژه‌های بازسازی غالباً فاقد سازوکار پایش میان‌مدت (فراتر از دوره یک دولت) هستند. در نتیجه، اثرات بلندمدت پروژه‌ها ارزیابی نمی‌شود و امکان اصلاح مسیر وجود ندارد. این وضعیت باتجربه حلب قابل‌مقایسه است. در آنجا نیز فقدان سازوکار پایش، به توقف پروژه و هدررفتن سرمایه منجر شد. در مقابل، تجربه درسدن نشان می‌دهد که وجود سازوکار پایش مستقل، پیش‌شرط پایداری بلندمدت است.

نتیجه تحلیلی: بنابراین، چالش ایران نه «ناآگاهی از اهمیت بازسازی پایدار»، بلکه نبود سازوکار نهادی و مالی مستقل از چرخه‌های سیاسی است. مدل پیشنهادی این پژوهش تنها در صورتی در این زمینه قابل اجراست که پیش از هر چیز، سازوکار پایش میان‌مدت و مستقل تعریف شود. در غیر این صورت، «بازسازی پایدار» به یک شعار در اسناد برنامه‌ریزی تقلیل می‌یابد، بدون آنکه در عمل بر پایداری پروژه‌ها اثر بگذارد. تجربه درسدن نشان می‌دهد که وجود نهادهای مدنی و مالی مستقل، پیش‌شرط تحقق پایداری است. این پیش‌شرط برای ایران، به دلیل وابستگی پروژه‌ها به چرخه‌های سیاسی، اهمیت زیادی دارد.

۳-۷. حکمرانی میراث: سازوکار اتصال اجزای پراکنده

ادبیات حکمرانی میراث نشان می‌دهد که حفاظت در جهان معاصر از چارچوب مدیریت صرفاً دولتی و تخصصی فاصله گرفته و به عرصه‌ای چند کنشگری تبدیل شده است. در زمینه ایران نیز پیش‌تر بر ضرورت تقویت سازوکارهای نظام‌مند تنظیم، حفاظت و مدیریت میراث و ضعف‌های ساختاری نظام موجود تأکید شده است (Niknami, 2005). میراث باقدرت، هویت، جامعه و تولید معنا درهم‌تنیده است و بنابراین تصمیم‌گیری درباره آن نیز نمی‌تواند صرفاً فنی باشد (Graham et al., 2000; Smith, 2006; Labadi, 2013). در شرایط پس از منازعه، این مسئله اهمیت بیشتری دارد، زیرا تعارض میان ارزش‌ها، روایت‌ها، گروه‌های اجتماعی و اولویت‌های بازسازی ممکن است شدیدتر شود. در پژوهش حاضر نیز حکمرانی میراث به‌عنوان سازوکاری برای هماهنگ‌سازی سایر مؤلفه‌ها تعریف شده است؛ یعنی تعامل دولت، نهادهای تخصصی، جامعه محلی، دانشگاه‌ها و سایر کنشگران در فرایند حفاظت. در مطالعات روی سارایوو نقش‌محوری میراث در صلح پایدار نشان‌داده‌شده و هم‌زمان دکترین بین‌المللی میراث نقد گردیده است (Musi, 2014). حتی مطالعات روی پالمیرا می‌تواند تأکید کند که حفظ میراث به‌نوعی رویدادی سیاسی است (Plets, 2017). سنتز نظری نشان می‌دهد که حکمرانی نباید به‌عنوان «یکی از شش مؤلفه مشابه» در کنار سایر مؤلفه‌ها در نظر گرفته شود. بلکه یافته مهم‌تر این است که «حکمرانی میراث سازوکار نهادی و ارتباطی لازم برای فعال‌شدن و هماهنگ‌شدن سایر مؤلفه‌های حفاظت است». به‌عبارت‌دیگر، اگر ارزش‌ها مشخص کنند چه چیزی اهمیت دارد، اصالت تعیین کند چه چیزی باید در مداخله حفظ شود، حافظه، معنای اجتماعی مکان را آشکار کند، جامعه حامل و مشارکت‌کننده این معنا باشد و بازسازی پایدار آن را به آینده پیوند دهد، حکمرانی تعیین می‌کند این مؤلفه‌ها چگونه در فرایند تصمیم‌گیری واقعی به یکدیگر متصل شوند.

این مؤلفه را می‌توان روی محوری از «حکمرانی هماهنگ» تا «حکمرانی تک ضلعی یا چندپاره» مرتب کرد. در یک سر، ورشو و درسدن حکمرانی چند کنشگری هماهنگ را تا حدی نشان می‌دهند. ورشو با هماهنگی دولت، متخصص، شهروند که بعدها الگوی بیانیه ورشو شد (See: UNESCO, 2018) و درسدن با ترکیب شهر، ایالت زاکسن، نهاد کلیسا و کمپین بین‌المللی مردمی در قالب یک بنیاد واحد (Goebel, 2025). در سر دیگر این محور، دو نوع برخورد متفاوت دیده می‌شود: خرمشهر حکمرانیِ تک ضلعی صرفاً دولتی را تجربه کرد، درحالی‌که حلب حکمرانیِ چندپاره و ناهماهنگ میان دولت، متحدان خارجی، یونسکو و نهادهای غیردولتی را نشان می‌دهد. یعنی کثرت کنشگر، بدون هماهنگی، به همان اندازه فقدان کنشگر ممکن است مسئله‌ساز باشد (Munawar & Symonds, 2022; Plets & Munawar, 2024). موستار حالتی بینابین است؛ حکمرانی بین‌المللی قوی (یونسکو، بانک جهانی) اما حکمرانی محلی و مشارکتی ضعیف که به تصمیم‌گیری بالابه‌پایین انجامید (Armaly, et al., 2004).

۳-۷-۱. تحلیل زمینه‌ای ایران: نیاز به نهادی چند تخصصی و میان‌رشته‌ای

در سطح یکپارچه‌کننده، بومی‌سازی این مؤلفه به معنای شکل‌گیری «نهاد راهبر حکمرانی میراث، پس از جنگ» در سطح استانی است. کارگروهی متشکل از اداره کل میراث فرهنگی، شهرداری یا شورای شهر، بنیاد حفظ آثار دفاع مقدس و نماینده منتخب شورای محلی بازسازی که پنج مؤلفه محتوایی را نه به‌صورت اصول موازی، بلکه به‌صورت گره‌های به‌هم‌پیوسته در یک‌چرخه بازخوردی مدیریت کند. تجربه مدیریت میراث در ایران (See: Niknami, 2005) نیز بر اهمیت هماهنگی میان نهادهای تخصصی، مشارکت جامعه محلی، مستندسازی و پایش در چارچوب برنامه‌های مدیریت یکپارچه تأکید دارد.

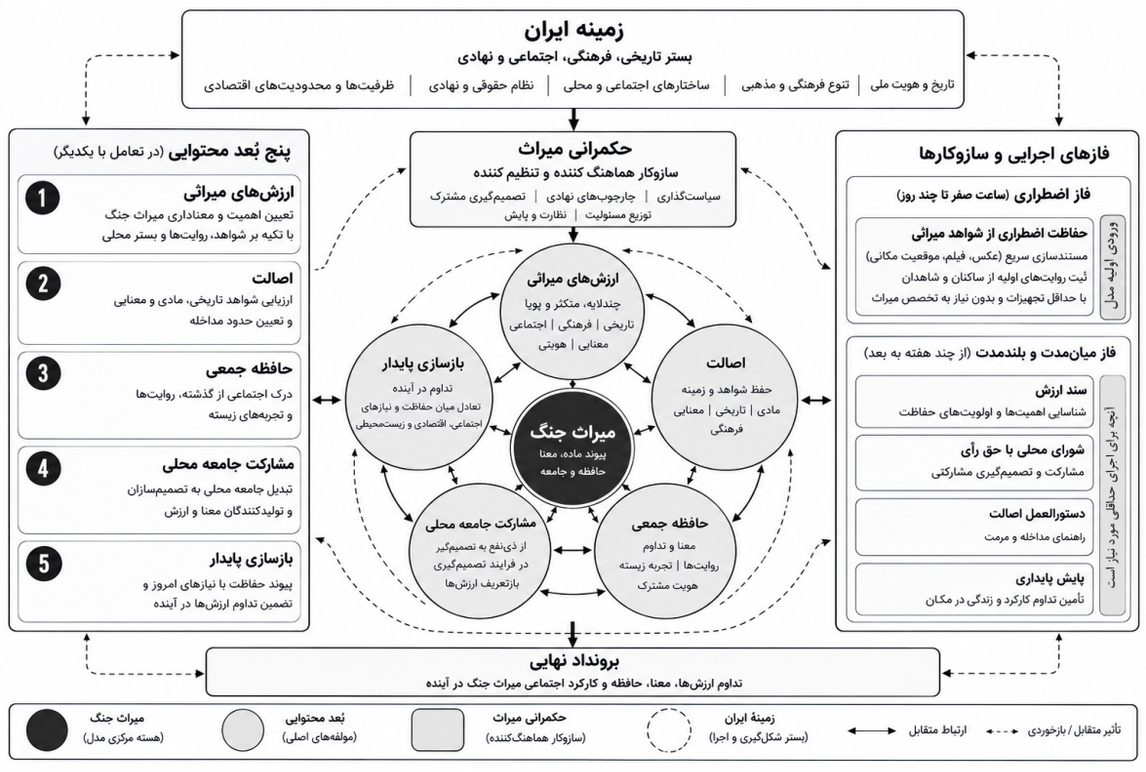
۳-۸. برونداد تلفیقی و سنتز نظری نهایی: از حفاظت اُبژه‌محور به نظام رابطه‌ای میراث جنگ

مدل مفهومی پیشنهادی این پژوهش، بر اساس سنتز ادبیات بین‌المللی تدوین شده است. بااین‌حال، تحلیل زمینه‌ای ایران نشان می‌دهد که اجرای این مدل با موانع مهم ساختاری مواجه است. یکی از مهم‌ترین آنها تعارض نهادی بر سر مرجعیت تولید

ارزش، دیگری غلبه حافظه رسمی–روایی بر حافظه زیسته محلی و سیطره ملاحظات امنیتی–ایدئولوژیک بر ملاحظات حفاظتی، و سومین مانع مهم وابستگی پایداری پروژه به چرخه‌های سیاسی و فقدان نهادهای مدنی و مالی مستقل؛ بنابراین، مدل حاضر نه یک «نقشه راه اجرایی» برای ایران، بلکه یک چارچوب مفهومی هنجاری است که شرایط آرمانی حفاظت از میراث جنگ را ترسیم می‌کند. گذار از این چارچوب هنجاری به یک پروتکل اجرایی، مستلزم پژوهش‌های میدانی جداگانه در هر یک از این حوزه‌هاست.

تحلیل انجام‌شده نشان می‌دهد مسئله اصلی حفاظت از میراث جنگ، انتخاب میان مجموعه‌ای از رویکردهای از پیش موجود نیست؛ بلکه چگونگی برقراری رابطه میان آنهاست. براین‌اساس، میراث جنگ را نمی‌توان صرفاً بقایای مادی یک واقعه دانست. آنچه موضوع حفاظت قرار می‌گیرد، پیوند میان ماده، معنا، حافظه، کنش اجتماعی و آینده مکان است. از این منظر، واحد تحلیل از «بنای آسیب‌دیده» به «نظام رابطه‌ای میراث جنگ» تغییر می‌کند.

در این نظام، پنج بُعد ارزش‌های میراثی، اصالت، حافظه جمعی، مشارکت جامعه محلی و بازسازی پایدار، عناصر مستقل و موازی نیستند؛ بلکه هر یک‌بخشی از یک فرایند واحدِ تولید، تفسیر و تداوم میراث را شکل می‌دهند. ارزش‌ها مشخص می‌کنند چه چیزی برای حفاظت معنادار است؛ اصالت، نحوه مواجهه با شواهد تاریخی و مادی را جهت می‌دهد؛ حافظه، به مکان استمرار معنایی و هویتی می‌بخشد؛ جامعه محلی این معنا را بازتفسیر و در تصمیم‌گیری وارد می‌کند؛ و بازسازی پایدار، امکان تداوم این ارزش‌ها را در زندگی آینده فراهم می‌سازد.

شکل ٤. مدل نهایی حفاظت جامع از میراث جنگ متناسب با شرایط ایران و متصل به ادبیات بین‌المللی در این زمینه

Figure 4. The final comprehensive war-heritage conservation model, adapted to the Iranian context and aligned with the international literature

بنابراین، رابطه میان این ابعاد خطی و یک‌سویه نیست. تغییر در یکی می‌تواند سایر ابعاد را نیز دگرگون کند. برای مثال، بازسازی ممکن است حافظه یک مکان را تقویت یا تضعیف کند؛ مشارکت اجتماعی می‌تواند برداشت موجود از ارزش و اصالت

را به چالش بکشد؛ و تجربه حاصل از بازسازی می‌تواند خود، مبنایی برای بازنگری در تصمیم‌های حکمرانی شود. ازاین‌رو، مدل پیشنهادی بیش از آنکه یک زنجیره تصمیم باشد، پیوستاری از روابط متقابل و البته تا حدی بازخوردی است.

در این میان، حکمرانی میراث جایگاه متفاوتی دارد. حکمرانی نه یک بُعد محتوایی هم‌سطح پنج بُعد دیگر، بلکه سازوکار هماهنگ‌کننده و تنظیم‌کننده روابط میان آن‌ها است؛ سازوکاری که امکان مذاکره میان ارزش‌ها، حافظه‌ها، منافع اجتماعی، الزامات حفاظتی و نیازهای آینده را فراهم می‌کند.

در نهایت، زمینه تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و نهادی ایران به‌عنوان بستر شکل‌گیری این روابط در نظر گرفته می‌شود؛ بنابراین، بومی‌سازی چارچوب به معنای ساختن مدلی جدا از ادبیات جهانی نیست؛ بلکه به معنای بازتنظیم روابط میان اصول شناخته‌شده حفاظت بر اساس شرایط ایران است. بر این مبنا، مدل نهایی پژوهش یک نظام میراث محور، تعارض آگاه و بازخوردی را پیشنهاد می‌کند که در آن حفاظت نه پایان یک راه، بلکه فرایندی برای انتقال سنجیده ارزش، معنا و حافظه از گذشته به آینده است (شکل ۴).

۳-۸-۱. حلقه مفقوده مدل

چارچوب پیشنهادی پژوهش، شامل سند ارزش، طیف اصالت، مشارکت تصمیم‌ساز جامعه محلی و پایش میان‌مدت، ناظر بر وضعیت مطلوب حفاظت است و نباید با رویه غالب موجود در ایران یکسان انگاشته شود. در شرایط اضطراری، اولویت نخست نجات جان، تأمین ایمنی و بازگشایی مسیرهاست و بسیاری از سازوکارهای مشارکتی و تخصصیِ مدل، در ساعات و روزهای نخست امکان تحقق ندارند. مسئله از آنجا آغاز می‌شود که اقدامات اضطراری، در صورت فقدان حداقل مستندسازی، می‌توانند پیش از آنکه ارزش‌ها و شواهد میراثی شناسایی شوند، بخشی از آنها را برای همیشه از میان ببرند. در این وضعیت، یک مداخله ممکن است از منظر امدادی موفق، اما از منظر حفظ شواهد میراثی پرخطر باشد.

ادبیات «کمک‌های اولیه به میراث فرهنگی» نیز بر ضرورت اقدامات فوری و عملیاتی برای تثبیت و کاهش خطر در شرایط بحران تأکید دارد؛ اقداماتی که قرار نیست جایگزین حفاظت و بازسازی شوند، بلکه باید امکان تداوم فرایند حفاظت و بازیابی را فراهم کنند (See: De marco et al., 2023).

براین‌اساس، پژوهش حاضر یک پروتکل حداقلی مستندسازی پیش از پاک‌سازی را به‌عنوان حلقه اتصال میان فاز اضطراری و فاز حفاظت پیشنهاد می‌کند (شکل ۴). در این پروتکل، پیش یا همزمان با ورود ماشین‌آلات سنگین، ثبت سریع و استانداردشده‌ای از وضعیت محل انجام می‌شود؛ تصویربرداری از چند زاویه مشخص، ثبت موقعیت مکانی و، در صورت امکان، ثبت کوتاه روایت ساکنان یا شاهدان محلی. اجرای این مرحله لزوماً نیازمند حضور فوری متخصص حفاظت نیست و می‌تواند در ساختار موجود امداد و مدیریت بحران تعریف شود.

کارکرد این اقدام، حفاظت کامل از میراث نیست؛ بلکه جلوگیری از صفرشدن اطلاعات پیش از آغاز تصمیم‌گیری تخصصی است. داده‌های حاصل از این مرحله، ورودی فاز بعدی را تشکیل می‌دهند؛ فازی که در آن سند ارزش، ارزیابی اصالت، مشارکت جامعه، تصمیم‌گیری درباره بازسازی و پایش پایداری می‌توانند به‌صورت معنادار فعال شوند. بدین ترتیب، مدل پیشنهادی از یک چارچوب صرفاً پسا مداخله‌ای به یک فرایند پیوسته و مرحله‌مند از واکنش اضطراری تا حفاظت و بازسازی میراث محور گسترش می‌یابد.

٤. نتیجه‌گیری

قبل از پاسخ به پرسش‌ها ذکر چند نکته حیاتی است؛ این پژوهش با چند محدودیت مهم همراه بوده که باید در تفسیر یافته‌ها مدنظر قرار گیرد. نخست، این پژوهش توسط یک نویسنده انجام شده و فرایند کدگذاری باز و مقوله‌بندی محوری بدون کدگذار دوم و بدون سنجش توافق بین کدگذاران صورت‌گرفته است؛ این امر احتمال تأثیر پیش‌فرض‌های نظری پژوهشگر بر مقوله‌بندی نهایی را افزایش می‌دهد. دوم، حجم نمونه مطالعات (۱۵ مطالعه) و اتکای تقریباً کامل به منابع انگلیسی‌زبان می‌تواند بخشی از ادبیات و روایت‌های محلیِ منتشرشده به زبان‌های دیگر (ازجمله عربی، بوسنیایی–صربی–کرواتی، یا لهستانی) را از دامنه سنتز خارج کرده باشد. سوم، و مهم‌تر از همه، تحلیل‌های زمینه‌ای مربوط به ایران در این پژوهش (شامل ادعاهایی درباره چندپارگی نهادی، غلبه پارادایم کالبدی–فنی و امثال آن) متکی بر داده‌های میدانی، اسناد رسمی، یا مصاحبه نیست و صرفاً بر پایه دانش زمینه‌ای و مشاهده نویسنده صورت‌بندی شده است؛ بنابراین، بخش‌های مربوط به «تحلیل زمینه‌ای ایران» باید نه به‌عنوان یافته تجربیِ اثبات‌شده، بلکه به‌عنوان فرضیه‌های قابل‌آزمون خوانده شوند که پیش‌نیاز آنها اجرای پژوهش‌های میدانی مستقل (مصاحبه با نهادهای متولی، بررسی اسناد بالادستی موجود و مفقود، و مطالعه موردیِ مستند از خرمشهر و سایر مناطق جنگ‌زده) است. چهارم، مدل پیشنهادی صرفاً یک چارچوب مفهومیِ هنجاری است و اعتبار اجرایی آن تاکنون در هیچ نمونه واقعی آزموده نشده است؛ گذار از این چارچوب به یک پروتکل اجرایی قابل‌سنجش، موضوع پژوهش‌های آتی خواهد بود. حال با ذکر این محدودیت‌ها می‌توان به سؤالات و اهداف در قالب نتیجه‌گیری پاسخ داد.

پژوهش حاضر باهدف تدوین چارچوبی یکپارچه برای حفاظت از میراث جنگ در ایران انجام شد و در پاسخ به پرسش اصلی نشان داد که حفاظت از این میراث را نمی‌توان به انتخاب میان «حفظ» یا «بازسازی» کالبد محدود کرد. بر اساس سنتز تفسیری – انتقادی ادبیات، میراث جنگ باید به‌مثابه یک نظام رابطه‌ای میان ماده، معنا، حافظه و جامعه فهم شود؛ نظامی که در آن پنج بُعد ارزش‌های میراثی، اصالت، حافظه جمعی، مشارکت جامعه محلی و بازسازی پایدار، به‌صورت متقابل بر یکدیگر اثر می‌گذارند و حکمرانی میراث سازوکار هماهنگ‌کننده و تنظیم‌کننده این روابط است؛ بنابراین، سهم نظری اصلی پژوهش نه شناسایی مجموعه‌ای از مؤلفه‌های شناخته‌شده، بلکه بازسازمان‌دهی روابط میان آنها در قالب یک چارچوب میراث محور، تعارض آگاه و بازخوردی است.

در پاسخ به پرسش‌های مربوط به ارزش و اصالت، یافته‌ها نشان می‌دهند که تصمیم درباره اینکه «چه چیزی باید حفظ شود؟» مقدم بر تصمیم درباره «چگونه باید مداخله کرد؟» است. ارزش‌های میراثی، اهمیت تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و هویتی مکان را آشکار می‌کنند و اصالت، این ارزش‌گذاری را به شواهد مادی، تداوم تاریخی و زمینه فرهنگی پیوند می‌دهد. در نتیجه، اصالت نباید به‌عنوان یک ویژگی ثابت و صرفاً کالبدی تلقی شود، بلکه باید در ارتباط با نوع ارزش‌هایی که جامعه و سایر ذی‌نفعان برای میراث قائل‌اند، در تصمیم‌گیری‌های مداخله‌ای تفسیر شود.

در پاسخ به پرسش‌های مربوط به حافظه و جامعه نیز، پژوهش نشان می‌دهد که میراث جنگ صرفاً چیزی نیست که برای جامعه حفظ می‌شود؛ بلکه چیزی است که جامعه درباره معنای آن مذاکره، بازتفسیر و بازتولید می‌کند. ازاین‌رو، مشارکت جامعه محلی نباید به مشورت نمادین یا دریافت نظر ذی‌نفعان تقلیل یابد، بلکه باید تا سطح مشارکت در ارزش‌گذاری و تصمیم‌گیری ارتقا یابد. هم‌زمان، چندگانگی و گاه تعارض روایت‌های محلی نشان می‌دهد که مشارکت، بدون سازوکار حکمرانی، لزوماً به توافق منجر نمی‌شود. حکمرانی در اینجا دقیقاً نقش مدیریت این تفاوت‌ها، توزیع مسئولیت و ایجاد امکان تصمیم‌گیری مشترک را بر عهده می‌گیرد.

در پاسخ به پرسش مربوط به بازسازی، نتیجه پژوهش آن است که بازسازی پایدار زمانی با حفاظت از میراث سازگار است که به‌جای بازگرداندن صرفِ شکل گذشته، تداوم ارزش‌ها و کارکردهای اجتماعی میراث را در مواجهه با نیازهای آینده دنبال

کند. پیامد عملی این دیدگاه آن است که چارچوب پیشنهادی باید از همان لحظه بحران قابل ورود به فرایند حفاظت باشد. از این منظر، «حفاظت اضطراری از شواهد» یک بُعد جدید به مدل اضافه نمی‌کند، بلکه یک ورودی زمانی برای آن فراهم می‌سازد: ثبت حداقلی وضعیت پیش از پاک‌سازی یا مداخله سنگین، داده اولیه‌ای ایجاد می‌کند که بعدها می‌تواند مبنای ارزش‌گذاری، ارزیابی اصالت، مشارکت جامعه و تصمیم بازسازی قرار گیرد. بدین ترتیب، فاصله میان مدیریت اضطراری و حفاظت بلندمدت به یک فرایند پیوسته و مرحله‌مند تبدیل می‌شود، نه دو فرایند منفصل.

از حیث نظری، این پژوهش مفهوم حفاظت از میراث جنگ را از «حفاظت واکنشی از بقایای آسیب‌دیده» به‌سوی حکمرانی آینده‌نگر یک نظام میراثی گسترش می‌دهد. از نظر عملی، چارچوب پیشنهادی می‌تواند مبنایی برای طراحی دستورالعمل‌های ملی قرار گیرد که در آنها مستندسازی اضطراری، سند ارزش، ارزیابی اصالت، مشارکت تصمیم‌ساز جامعه، تصمیم‌گیری درباره بازسازی و پایش میان‌مدت، به‌عنوان مراحل مرتبط یک فرایند واحد تعریف شوند. این چارچوب، با توجه به زمینه تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و نهادی ایران صورت‌بندی شده، اما هنوز یک مدل مفهومی است و باید در فرایندهای واقعی حفاظت در ایران آزمون شود؛ بنابراین، گام بعدی پژوهش می‌تواند آزمون و بومی‌سازی مدل در چند نمونه واقعی از میراث جنگ ایران و تبدیل آن به یک پروتکل اجرایی قابل‌سنجش باشد.

در نهایت، اهمیت چارچوب پیشنهادی در این است که مسئله را از «پس از تخریب چه چیزی را مرمت کنیم؟» به پرسشی بنیادی‌تر تغییر می‌دهد: «چگونه می‌توان در شرایط بحران، تداوم ارزش، شواهد، حافظه و عاملیت جامعه را به آینده منتقل کرد؟».

مشارکت نویسندگان: کلیه مراحل پژوهش (۱۰۰%)، از ایده پردازی تا نگارش نهایی توسط نگارنده اول انجام شده است.

تأمین مالی: این پژوهش هیچ بودجه خارجی دریافت نکرده است.

تضاد منافع: نویسنده هیچ‌گونه تضاد منافع را اعلام نمی‌کند.

دسترسی به داده‌ها و مواد: داده‌های خام پشتیبانی‌کننده نتایج این مقاله در صورت درخواست، توسط نویسنده در دسترس قرار خواهد گرفت.

منابع References

Al-Barzngy, M. Y. M., & Khayat, M. (2023). Post-conflict safeguarding of built heritage: Content analysis of the ICOMOS Heritage at Risk Journal, 2000–2019. Sustainability, 15(16), Article 12364. https://doi.org/10.3390/su151612364

Alsalloum, A., & Brown, A. (2019). Towards a heritage-led sustainable post-conflict reconciliation: A policy-led perspective. Sustainability, 11(6), Article 1686. https://doi.org/10.3390/su11061686

Armaly, M., Blasi, C., & Hannah, L. (2004). Stari Most: Rebuilding more than a historic bridge in Mostar. Museum International, 56(4), 6–17. https://doi.org/10.1111/j.1468-0033.2004.00044.x

Ashworth, G. J., & Tunbridge, J. E. (1996). Dissonant heritage: The management of the past as a resource in conflict. Wiley.

Assmann, J. (2011). Cultural memory and early civilization: Writing, remembrance, and political imagination. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511996306

Avrami, E., Mason, R., & de la Torre, M. (2000). Values and heritage conservation: Research report. Getty Conservation Institute.

Barakat, S. (2021). Necessary conditions for integrated approaches to the post-conflict recovery of cultural heritage in the Arab World. International Journal of Heritage Studies, 27(5), 433–448. https://doi.org/10.1080/13527258.2020.1799061

Bevan, R. (2006). The destruction of memory: Architecture at war. Reaktion Books.

Council of Europe. (2005). Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society (Faro Convention), CETS No. 199. Council of Europe.

de la Torre, M. (Ed.). (2002). Assessing the values of cultural heritage. Getty Conservation Institute.

De Marco, L., Hadzimuhamedovic, A., & Kealy, L. (2023). ICOMOS-ICCROM guidance on post-disaster and post-conflict recovery and reconstruction for heritage places of cultural significance and World Heritage cultural properties. ICOMOS & ICCROM.

Depraetere, J., Vandeviver, C., Keygnaert, I., & Vander Beken, T. (2021). The critical interpretive synthesis: An assessment of reporting practices. International Journal of Social Research Methodology, 24(6), 669–689. https://doi.org/10.1080/13645579.2020.1799637

Dixon-Woods, M., Cavers, D., Agarwal, S., Annandale, E., Arthur, A., Harvey, J., Hsu, R., Katbamna, S., Olsen, R., Smith, L., Riley, R., & Sutton, A. J. (2006). Conducting a critical interpretive synthesis of the literature on access to healthcare by vulnerable groups. BMC Medical Research Methodology, 6, 35. https://doi.org/10.1186/1471-2288-6-35

Goebel, S. (2025). Ruins of war into memorials of reconciliation: Coventry Cathedral and the Dresden Frauenkirche, 1940–2010. Journal of British Studies, 64, Article e14. https://doi.org/10.1017/jbr.2025.6

Graham, B., Ashworth, G. J., & Tunbridge, J. E. (2000). A geography of heritage: Power, culture and economy. Arnold.

Halbwachs, M. (1992). On collective memory (L. A. Coser, Trans.). University of Chicago Press. (Original work published 1950)

Harrison, R. (2013). Heritage: Critical approaches. Routledge.

Harrowell, E. (2016). Looking for the future in the rubble of Palmyra: Destruction, reconstruction and identity. Geoforum, 69, 81–83. https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2015.12.002

ICOMOS (International Council on Monuments and Sites). (1964). International charter for the conservation and restoration of monuments and sites (The Venice Charter). ICOMOS.

ICOMOS. (1994). The Nara document on authenticity. ICOMOS.

ICOMOS. (2013). The Burra Charter: The Australia ICOMOS charter for places of cultural significance. Australia ICOMOS.

Isakhan, B., & Meskell, L. (2019). UNESCO's project to 'Revive the Spirit of Mosul': Iraqi and Syrian opinion on heritage reconstruction after the Islamic State. International Journal of Heritage Studies, 25(11), 1189–1204. https://doi.org/10.1080/13527258.2019.1578988

Isakhan, B., & Meskell, L. (2024). Rebuilding Mosul: Public opinion on foreign-led heritage reconstruction. Cooperation and Conflict, 59(3), 379–404. https://doi.org/10.1177/00108367231177796

Jabareen, Y. (2009). Building a conceptual framework: Philosophy, definitions, and procedure. International Journal of Qualitative Methods, 8(4), 49–62. https://doi.org/10.1177/160940690900800406

Jankowski, S. (1990). Warsaw: Destruction, secret town planning, 1939–44, and postwar reconstruction. In J. M. Diefendorf (Ed.), Rebuilding Europe's bombed cities (pp. 77–93). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-349-10458-1_6

Khalaf, R. W. (2017). A viewpoint on the reconstruction of destroyed UNESCO Cultural World Heritage Sites. International Journal of Heritage Studies, 23(3), 261–274. https://doi.org/10.1080/13527258.2016.1269239

Khalaf, R. W. (2020). Cultural heritage reconstruction after armed conflict: Continuity, change, and sustainability. The Historic Environment: Policy & Practice, 11(1), 4–20. https://doi.org/10.1080/17567505.2019.1605709

Labadi, S. (2013). UNESCO, cultural heritage, and outstanding universal value: Value-based analyses of the World Heritage and Intangible Cultural Heritage conventions. Rowman & Littlefield. https://doi.org/10.5040/9798881809140

Larkin, C., & Rudolf, I. (2024). Iraqi heritage restoration, grassroots interventions and post-conflict recovery: Reflections from Mosul. Journal of Social Archaeology, 24(1), 33–57. https://doi.org/10.1177/14696053231220908

Legnér, M. (2018). Post-conflict reconstruction and the heritage process. Journal of Architectural Conservation, 24(2), 78–90. https://doi.org/10.1080/13556207.2018.1463663

Mason, R. (2002). Assessing values in conservation planning: Methodological issues and choices. In M. de la Torre (Ed.), Assessing the values of cultural heritage (pp. 5–30). Getty Conservation Institute.

Mirisaee, S. M., & Ahmad, Y. (2018). Post-war tourism as an urban reconstruction strategy case study: Khorramshahr. International Journal of Tourism Cities, 4(1), 81–97. https://doi.org/10.1108/IJTC-07-2017-0039

Mirisaee, S. M., Ibrahim, M. A., & Faizah, A. (2015). Post-war resettlement and urban reconstruction: A case study of Khorram-Shahr, Iran. Journal of Design and Built Environment, 15(1), 24–32. https://doi.org/10.22452/jdbe.vol15no1.2

Munawar, N. A., & Symonds, J. (2022). Post-conflict reconstruction, forced migration & community engagement: The case of Aleppo, Syria. International Journal of Heritage Studies, 28(9), 1017–1035. https://doi.org/10.1080/13527258.2022.2117234

Musi, M. (2014). The international heritage doctrine and the management of heritage in Sarajevo, Bosnia and Herzegovina: The case of the Commission to Preserve National Monuments. International Journal of Heritage Studies, 20(1), 54–71. https://doi.org/10.1080/13527258.2012.709191

Niknami, K. A. (2005). Iran: Archaeological heritage in crisis: Developing an effective management system for archaeology. Journal of Cultural Heritage, 6(4), 345–350. https://doi.org/10.1016/j.culher.2005.02.005

Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. Representations, 26, 7–24. https://doi.org/10.2307/2928520

Pendlebury, J. (2013). Conservation values, the authorised heritage discourse and the conservation-planning assemblage. International Journal of Heritage Studies, 19(7), 709–727. https://doi.org/10.1080/13527258.2012.700282

Plets, G. (2017). Violins and trowels for Palmyra: Post-conflict heritage politics. Anthropology Today, 33(4), 18–22. https://doi.org/10.1111/1467-8322.12362

Plets, G., & Munawar, N. A. (2024). Russia in Palmyra: Contextualizing the Kremlin's postconflict heritage rehabilitation efforts. Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies, 12(1), 63–78. https://doi.org/10.5325/jeasmedarcherstu.12.1.0063

Roppola, T., Packer, J., Uzzell, D., & Ballantyne, R. (2019). Nested assemblages: Migrants, war heritage, informal learning and national identities. International Journal of Heritage Studies, 25(11), 1205–1223. https://doi.org/10.1080/13527258.2019.1578986

Saifi, Y., Yüceer, H., & Hürol, Y. (2021). Revisiting the conditions of authenticity for built heritage in areas of conflict. Heritage, 4(2), 811–827. https://doi.org/10.3390/heritage4020045

Sarvarzadeh, S. K., & Abidin, S. Z. (2012). Problematic issues of citizens' participation on urban heritage conservation in the historic cities of Iran. Procedia - Social and Behavioral Sciences, 50, 214–225. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.08.029

Smith, L. (2006). Uses of heritage. Routledge.

Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. Journal of Business Research, 104, 333–339. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.07.039

Sørensen, M. L. S., Viejo-Rose, D., & Filippucci, P. (Eds.). (2019). Memorials in the aftermath of armed conflict: From history to heritage. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-18091-1

Stanley-Price, N. (Ed.). (2007). Cultural heritage in postwar recovery: Papers from the ICCROM Forum held on October 4–6, 2005. ICCROM.

Suri, H. (2011). Purposeful sampling in qualitative research synthesis. Qualitative Research Journal, 11(2), 63–75. https://doi.org/10.3316/QRJ1102063

Torraco, R. J. (2005). Writing integrative literature reviews: Guidelines and examples. Human Resource Development Review, 4(3), 356–367. https://doi.org/10.1177/1534484305278283

UNESCO. (2011). Recommendation on the historic urban landscape. UNESCO.

UNESCO. (2018). Warsaw Recommendation on recovery and reconstruction of cultural heritage. UNESCO World Heritage Centre.

Viejo-Rose, D. (2011). Reconstructing Spain: Cultural heritage and memory after civil war. Sussex Academic Press.

Webster, J., & Watson, R. T. (2002). Analyzing the past to prepare for the future: Writing a literature review. MIS Quarterly, 26(2), xiii–xxiii.

Yadollahi, S. (2020). Reflections on the past and future of urban conservation in Iran. Built Heritage, 4, Article 19. https://doi.org/10.1186/s43238-020-00019-1

This page is intentionally rendered without text

این صفحه آگاهانه بدون متن ارائه شده است